

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTUTRA
MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Ağayev Orxan İlham oğlu

Müəssisələr statistikasında seçmə müşahidəsinin təşkili məsələləri

MÖVZUSUNDA

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İstiqamətin şifri və adı:

040604 – “Statistika”

İxtisaslaşma:

Müəssisələr statistikasını

Elmi rəhbər:

i.e.n.,dos. V. E. Teymurova

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.n.,dos. V. E. Teymurova

KAFEDRA MÜDİRİNİN

MÜAVİNİ:

i.e.n.,dos. V. E. Teymurova

Bakı 2018

MÜNDƏRİCAT:

	GİRİŞ	3
I FƏSİL	Müəssisələrdə statistika müşahidəsinin aparılmasının nəzəri- metodoloji əsasları	7
1.1	“Müəssisə” və “ müəssisələr statistikasını” anlayışı və iqtisadi statistikada müəssisələr statistikasını yeri	7
1.2	Müəssisələr statistikasının vəzifələri və informasiya mənbələri	15
1.3	Müəssisələr statistikasının göstəriciləri sistemi	23
II FƏSİL	Müəssisələr statistikasında seçmə statistik müşahidələrin aparılması qaydaları	30
2.1	Müəssisələrdə seçmə tədqiqatlarının tətbiqi və seçmə müşahidəsinin növləri	30
2.2	Seçmə statistik müşahidələrin yeni qaydaları	40
III FƏSİL	Kiçik müəssisə və fərdi sahibkarların fəaliyyətinin seçmə müayinələr vasitəsilə statistik tədqiqi	46
3.1	Azərbaycan Respublikasında seçmə müayinələr vasitəsilə əldə edilmiş məlumatlar əsasında kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin statistik öyrənilməsi	46
3.2	Yük avtomobili nəqliyyatının seçmə müayinələr vasitəsilə statistik öyrənilməsi	61
	Nəticə	75
	Ədəbiyyat	81

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkədə MHS-nin tətbiqi və milli statistika sisteminin dünya statistika sisteminə inteqrasiya olunması statistik məlumatların beynəlxalq standartlara uyğun hesablanması əhəmiyyətini daha artırdı .

1993 –cü ildən başlayaraq keçmiş SSRİ-də olduğu kimi ,ölkəmizdə də tətbiq olunan Xalq Təsərrüfatının Balansından (XTB) Milli Hesablar Sisteminə (MHS) keçid respublikanın rəsmi statistikasında müəssisələr statistikasına keçməyi şərtləndirən əsas səbəb olmuşdur. Qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadi cədvəllər kimi təsərrüfata planlı rəhbərlik etmək imkanı verən XTB-dan fərqli olaraq MHS – ölkədə ÜDM –un istehsalını, bölüşdürülməsini və istifadəsini, ümumi milli gəlirini və s. -ni əks etdirən hesab və cədvəllərin məcmusudur. Milli Hesablar Sisteminin ölkəmizdə tətbiqi nəticəsində Azərbaycan Respublikası DSK statistika sistemində islahatlar apararaq, müəssisələr statistikasının inkişafına şərait yaratdı.

Makroiqtisadi statistikadan fərqli olaraq müəssisələr statistikasına statistik tədqiqatlarda ölkədə baş verən iqtisadi hadisə və proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət tərəflərini mikroiqtisadi səviyyədə,yəni müəssisə və təşkilatlar səviyyəsində tədqiq edir.Eyni zamanda mezoiqtisadi və makroiqtisadi statistik tədqiqatlarda müəssisələr statistikasının məlumatlarından istifadə edilir. Müəssisələr statistikasına müəssisələrin fəaliyyətinin səmərəliliyini,maliyyə vəziyyəti və nəticələrini, işçi qüvvəsi və iş vaxtını, əmək məhsuldarlığı və əmək ödənişini, əsas və dövrüyyə kapitalını, məhsul istehsalı və satışını, istehsal və tədavül xərclərini, müəssisələrdə statistika müşahidəsinin təşkili xüsusiyyətlərini və sairəni xarakterizə etməyə imkan verir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələr statistikasının informasiyaları sahibkarlıq fəaliyyətini hərtərəfli və dəqiq təhlil etməyə imkan verir.

Müasir dövrdə müəssisələr statistikasında kiçik müəssisələrin fəaliyyətini statistik tədqiq edərkən seçmə müşahidəsinin təşkili aktual məsələlərdən biridir. Beləki, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 20 aprel 2004-cü il tarixli “İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi

meyarlarının hədləri”nin təsdiq edilməsi haqqında qərarına əsasən DSK –də iri müəssisələrin fəaliyyəti aid olduqları sahə üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğundan bu müəssisələrin fəaliyyəti ümumi, kiçik müəssisələrin fəaliyyəti isə qeyri – ümumi müşahidənin əsas növü olan isə seçmə müşahidəsi üsulu ilə tədqiq edilir. Kiçik müəssisələrin statistik tədqiqində ümumi müşahidənin həyata keçirilməsi praktiki cəhətdən mümkün olmadığı üçün seçmə müşahidələrindən istifadə edilir. Seçmə müşahidələrini aparmaqla seçilmiş müəssisələrin xüsusiyyətləri əsasında baş məcmunun xarakteristikaları haqqında mülahizə irəli sürülür. Bunun əsas səbəbi seçmə müayinəsi məlumatlarının baş məcmuya şamil edilməsinin elmi əsaslarla (statistik-riyazi) həyata keçirilməsidir. Kiçik müəssisələrin fəaliyyətini öyrənərkən həyata keçirilən seçmə statistik müşahidələr hesabat formalarının doldurulması ilə əlaqədar müəssisələrə düşən statistik yükü xeyli azaldır.

Bütün yuxarıda deyilənlər müəssisələrin statistik tədqiqində seçmə müşahidələri mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini və dissertasiya işi üçün seçilən mövzusunun aktuallığını bir daha sübut edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri Tədqiqatın **məqsədi** Azərbaycan Respublikasında müəssisələr statistikasının seçmə üsulu ilə öyrənilməsi, təhlil edilməsi, araşdırılmasıdır.

Qarşıya qoyulmuş məqsəddən asılı olaraq tədqiqatın əsas **vəzifələri** aşağıdakılardır:

- Müəssisələrdə statistika müşahidəsinin aparılmasının nəzəri- metodoloji əsaslarını araşdırmaq;
- Müxtəlif iqtisadi fikirləri təhlil etməklə “Müəssisə” və “ müəssisələr statistikasını” anlayışlarını aydınlaşdırmaq;
- Müəssisələr statistikasının respublika rəsmi statistika sistemində və iqtisadi statistikada yerini müəyyən etmək;
- Müəssisələr statistikasının vəzifələrini və informasiya mənbələri təyin etmək;
- Müəssisələrin statistik öyrənilməsində seçmə statistik müşahidələrin rolunu müəyyən etmək ;

-Müəssisələr statistikasını üzrə seçmə müşahidələrin təşkilinin yeni qaydalarının prinsiplərini araşdırmaq;

-Kiçik müəssisə və fərdi sahibkarların fəaliyyətinin seçmə müayinələr vasitəsilə statistik tədqiq etmək.

Tədqiqatın elmi **yeniliyi aşağıdakılardır:**

- Müəssisələr statistikasının nəzəri və konseptual əsasları müəyyən edilmişdir;

--Müxtəlif iqtisadi fikirləri təhlil etməklə “müəssisələr statistikasını”nın milli tərifini formalaşdırılmışdır;

-Müəssisələr statistikasını üzrə seçmə müşahidələrin təşkilinin yeni qaydaları müəyyənləşdirilmişdir;

-Azərbaycan Respublikasında seçmə müayinələr vasitəsilə əldə edilmiş məlumatlar əsasında kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin statistik öyrənilmişdir;

-Yük avtomobili nəqliyyatının cari vəziyyəti seçmə müayinələr vasitəsilə statistik tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası. Dissertasiya işinin **informasiya bazasını** Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin illik məcmuələri , internet resursları, kütləvi informasiya vasitələrinin materialları və həmçinin müxtəlif müəlliflərin elmi araşdırmaları təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində seçmə metodu tətbiq edilərək, müəssisələr statistikasında əsas statistik göstəricilər öyrəniləcək və onların statistik tədqiqatı aparılacaqdır.Eyni zamanda dissertasiya işində statistika materiallarının yekunlaşdırılması və qruplaşdırılması,cədvəl, qrafik, dinamika sıralarının təhlili, orta və nisbi kəmiyyətlər və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

İşin həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. İşin ümumi həcmi 86 səhifədən ibarətdir. Ədəbiyyat siyahısında 32 ədəbiyyat adı vardır.

Dissertasiyanın **birinci fəslini** “Müəssisələrdə statistika müşahidəsinin aparılmasının nəzəri- metodoloji əsasları” adlanır. Bu fəsildə müəssisələrdə statistika müşahidəsinin aparılmasının nəzəri- metodoloji əsaslarını araşdırılmış,müxtəlif

iqtisadi fikirlər təhlil edilərək “Müəssisə” və “ müəssisələr statistikasını” anlayışlarına aydınlıq gətirilmiş,müəssisələr statistikasının respublika rəsmi statistika sistemində və iqtisadi statistikada yeri müəyyənləşdirilmiş və müəssisələr statistikasının vəzifələri və informasiya mənbələri təyin edilmişdir.

Dissertasiya işinin **ikinci fəsl** “Müəssisələr statistikasında seçmə statistik müşahidələrin aparılması qaydaları” adlanır. Bu fəsildə müəssisələrin statistik öyrənilməsində seçmə statistik müşahidələrin rolunu müəyyənləşdirilmiş, müəssisələr statistikasını üzrə seçmə müşahidələrin təşkilinin yeni qaydaları araşdırılaraq təhlil edilmiş və seçmə müşahidəsinin üsul və növləri haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiya işinin **üçüncü fəsl** “Kiçik müəssisə və fərdi sahibkarların fəaliyyətinin seçmə müayinələr vasitəsilə statistik tədqiqi” adlanır. Bu fəsildə Azərbaycan Respublikasında seçmə müayinələr vasitəsilə əldə edilmiş məlumatlar əsasında kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin statistik tədqiq öyrənilmiş, ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların fəaliyyətlərinin və yük avtomobili nəqliyyatının cari vəziyyəti seçmə müayinəsi vasitəsilə statistik tədqiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda tədqiqatdan alınan nəticə və təkliflər və istifadə olunan ədəbiyyat siyahısı verilmişdir.

I FƏSİL Müəssisələrdə statistika müşahidəsinin aparılmasının nəzəri- metodoloji əsasları

1.1“Müəssisə” və “ müəssisələr statistikasını” anlayışı və iqtisadi statistikada müəssisələr statistikasını yeri

Müəssisə həm istehsal, həm də maliyyə məsələlərində müstəqil qərarları qəbul etmək hüquqi olan, öz işlərini sərbəst surətdə planlaşdıran və fəaliyyət göstərən iqtisadi vahiddir. Müxtəlif təyinatlı nemətlər məhz müəssisələrdə yaradılır, iqtisadi münasibətlər burada formalaşır.

Müəssisələr mülkiyyətin formasına görə - dövlət, bələdiyyə , xüsusi,xarici, birgə (xarici qarışıq), beynəlxalq təşkilatların mülkiyyəti müəssisələrinə, miqyasına görə iri, orta və kiçik müəssisələrə , təsərrüfat fəaliyyətinin növünə görə - sənaye müəssisələrinə, ticarət müəssisələrinə, nəqliyyat müəssisələrinə, nəqliyyat – ekspeditor müəssisələrinə və sığorta müəssisələrinə, hüquqi vəziyyətinə görə fərdi və kollektiv müəssisələrinə (müəssisə birliklərinə) ayrılır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda müəssisənin mahiyyətini müəyyən edən müxtəlif nəzəri-metodoloji yanaşmalar mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasını əməkdar iqtisadçısı ,professor T.Hüseynov hesab edir ki, “Müəssisə, iqtisadiyyatın əsası olmaqla mənfəət əldə etmək məqsədilə məhsul istehsal edən ,iş görən və xidmət göstərən, texniki ,texnoloji , təşkilati və iqtisadi vəhdətə malik olan, hüquqi şəxs statuslu istehsal vahididir”. O, “Firmanın iqtisadiyyatı” adlı kitabında göstərir ki, “müəssisə” “firma” anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Onun fikrincə əgər müəssisə həm istehsal, eyni zamanda kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olub istehsal etdiyi məhsulu istehlakçıya özü satırsa,o həm müəssisədir, həm də firma. İstehsal etdiyi məhsulları ticarət təşkilatlarından istifadə etməklə istehlakçıya çatdıran müəssisələr isə ancaq müəssisədir”.(17)

A.İmran “Menecment” adlı dərslikdə göstərir ki, “müəssisə (təşkilat, firma) dedikdə, bir qrup adamın müəyyən məqsədə çatmaq üçün şüurlu surətdə fəaliyyət birliyi yaratmaları başa düşülür. İki və daha çox adamın vahid məqsəd üçün iş birliyi qurması təşkilatı yaradır. Müəssisə - mülkiyyət formasından asılı olmayaraq ictimai tələbatın ödənilməsi və qazanc əldə edilməsi məqsədilə məhsul istehsal edən, işlər

görən və xidmətlər göstərən, qanuna müvafiq yaradılan hüquqi şəxs olan müstəqil təsərrüfatçılıq subyektidir”.(5)

A.Məmmədovun fikrincə “Cəmiyyətin tələbatını ödəmək məqsədilə məhsul istehsal edən və xidmət göstərən təsərrüfat subyekti müəssisə adlanır. Müəssisə təsərrüfatçılıq subyekti kimi inzibati və iqtisadi müstəqilliyə, yəni məqsədlərinin ümumiliyinə, hüquqi şəxs ixtiyarına, təşkilati-texniki vahidliyə malikdir. Hüquqi şəxs kimi müəssisə müəyyən əmlaka malikdir və öz öhdəliyinə görə ona cavabdehdir”.(13)

Yuxarıdakı təriflərin hamısında müəssisəyə hüquqi şəxs kimi baxılır. Lakin müəssisələr statistikasına dair Avrostatın izahlı lüğətində müəssisəyə aşağıdakı kimi tərif verilir: “müəssisə - qərarların qəbulunda müəyyən müstəqilliyə malik olan, məhsul istehsal edən və xidmətlər göstərən təşkilati vahiddir.”(2)

Bu tərifdən göründüyü kimi, burada müəssisə anlayışı daha geniş şəkildə təşkilati vahid kimi izah olunur. Beləki, təşkilati vahidlərə hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən iri müəssisələrlə yanaşı həm də hüquqi şəxs olmadan fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar aid edilir. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 2015 – ci ilin sonuna olan məlumatlarına əsasən iqtisadiyyatın bütün sahələrində 196237 kiçik sahibkarlıq subyekti olmuşdur ki, onun da 178163 fiziki şəxslər-fərdi sahibkarlardır. (4) Fərdi sahibkarlar iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində məhsullar istehsal edir və xidmətlər göstərirlər. Bu baxımdan müəssisələr statistikasında fərdi sahibkarın fəaliyyəti nəzərə alınır və fiziki şəxs kimi fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarlar da müəssisə adlanır.

Yuxarıdakı fikir və təriflərin müqayisəsindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisə məhsul istehsalını və satışını həyata keçirən təsərrüfat vahididir və bütün tərkib hissələri istehsal- texniki vahidə malik olan və inzibati təsərrüfat baxımından sərbəstləşmiş istehsal vahidləri müəssisə adlanır.İstehsal- texniki vahidə dedikdə müəssisənin ayri-ayrı hissələrini tam halında birləşdirən iqtisadi və texnoloji əlaqələr başa düşülür.Bu əlaqə ardıcıl emal mərhələləri şəklində və ya vahid istehsal kollektivi

tərəfindən müəssisənin müxtəlif sahələrində icra edilən istehsal proseslərinin həmcinsliyi şəklində ifadə oluna bilər.

İnzibati sərbəstliyin əsas əlamətləri aşağıdakılardır:(18)

-idarəolunmanın birliyinin(müəssisənin işinə cavabdeh olan, başqa idarə və müəssisələrlə müqavilə bağlamaq hüququna malik olan direktorun ,sahibkarların olması)olması;

- təsdiq edilmiş sərbəst istehsal tapşırığının olması;

-bankda sərbəst hesablaşma hesabının olması;

- mənfəət və zərəri müəyyən edilə bilən sərbəst balansla malik mühasibat sisteminin olmasıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fərd,ailə, təsərrüfat,müəssisə və firmalar üzrə statistik tədqiqatlar müəssisələr statistikasına kimi xarakterizə edilir. Müəssisələr statistikasına sahibkarlıq fəaliyyətini ətraflı və düzgün öyrənmək üçün əsas məlumat mənbəyidir.Müəssisələr statistikasına iqtisadi statistikanın mühüm tərkib hissələrindən biridir. İqtisadi statistika iqtisadiyyatda baş verən kütləvi hadisə və proseslərin kəmiyyət - keyfiyyət qanunauyğunluqlarını tədqiq edir.

İqtisadi statistika milli hesablar sistemindən, istehsalçıların qiymət statistikasına istisna olmaqla istehsalçıların qiymət statistikasına istisna olmaqla qiymət statistikasından, sahibkarlıq statistikasından , xarici ticarət statistikasından, maliyyə, sığorta, dövlət büdcəsi və tədiyə balansına statistikasından ibarətdir.Sahibkarlıq statistikasına iki yerə bölünür(13)

1) Kənd təsərrüfatı statistikasına;

2) Müəssisələr statistikasına.

Bütün kənd təsərrüfatı məhsulunun çox hissəsini istehsal edən kəndli təsərrüfatları haqqında məlumatların müəssisələr registrində olmadığına kənd təsərrüfatı statistikasına müəssisələr statistikasına aid edilmir.Eyni zamanda xarici ticarət statistikasında statistik müşahidələr malların üzərində təşkil edildiyindən (müəssisə üzərində deyil) xarici ticarət statistikasına müəssisələr statistikasına daxil edilmir.

Müəssisələr statistikasını kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin statistikasına olmaqla iki hissədən ibarətdir. Kəmiyyət göstəricilərinin statistikasını isə müəssisələrin qısamüddətli (cari) statistikasını və müəssisələrin struktur statistikasından ibarətdir.

Müəssisələrin qısamüddətli (cari) statistikasını sənayedə, ticarətdə, tikintidə, nəqliyyatda, rabitədə və s. baş verən iqtisadi hadisə və proseslərin vəziyyətini səciyyələndirib, qısamüddətli göstəricilərin inkişaf meyllərini öyrənir.

Müəssisələrin struktur statistikasını müəssisənin özünün və onun tərkib hissələrinin yəni, fəaliyyət növü vahidlərinin (FNV), yerli vahidlərin (YV), fəaliyyət növünün yerli vahidlərinin (FNYV) və s. əsas makroiqtisadi göstəricilərini öyrənir. Bu statistikanın məqsədi – sahibkarlığın iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə quruluşunu və inkişafını, bazarların və sahibkarlığın milli, regional, beynəlxalq inkişafını, sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrini müəyyən edən istehsal amillərini, ayrı-ayrı iqtisadi fəaliyyət növlərinə aid olan müəssisələrin xarakterik xüsusiyyətlərini təhlil etməyə imkan verən məlumatları toplamaqdan ibarətdir. (2)

Müəssisələrin qısamüddətli (cari) statistikasını struktur statistikasından fərqli olaraq müəssisədə baş verən hadisə və proseslərin dəyişilməsini daha tez izləyə bilər.

Keyfiyyət göstəricilərinin statistikasını respondentlər üçün məcburi olmayan sorğulara əsaslanır. Bu sorğu vərəqələrində rəqəmlərlə ifadə edilən göstəricilər olmur və bu statistika aylıq və ya rüblük dövriliklə həyata keçirilir. Sorğu vərəqini doldurmaq üçün müəssisə rəhbərlərinə başçılıq etdikləri müəssisənin çatdığı son nailiyyətlər haqqında suallar verilir və müəssisənin inkişaf perspektivləri barəsində onların rəyi öyrənilir. Hər bir sual üzrə alınan cavablar əsasında nikbin və bədbin cavabların balansını qurulur.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin Azərbaycan Respublikasında “Müəssisələr statistikasını” konsepsiyasında göstərilir ki Azərbaycan rəsmi statistikasını müəssisələr statistikasını termininin milli tərifini olmadığından bu termin “biznes statistikasını” və “sahibkarlıq statistikasını” terminləri ilə eyniləşdirilir. (2)

Müəssisələr statistikasının tərfi haqqında statistik – alımlər tərəfindən müxtəlif nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür.

A.Məmmədovun “Müəssisələr statistikasi” adlı dərs vəsaitində göstərir ki, müəssisələr statistikasına belə tərif vermək olar: müəssisələr statistikasi- iqtisadi və sahibkarlıq statistikasının tərkib hissəsi olmaqla təsnifatlar sistemi və müəssisələr registri kimi statistik təməllər üzərində qurulur, göstəricilər sisteminin beynəlxalq səviyyədə uzlaşdırılmış tərif və anlayışlar təşkil edən struktur (illik), qısamüddətli (cari) və konyunktur statistika müşahidələrini inzibati statistika ilə əlaqələndirərək onlardan qidalanan, iqtisadiyyatda baş verən kütləvi hadisə və proseslərin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini öyrənərək özündə əks etdirən informasiya sistemidir”.(13)

Avrostatın müəssisələr statistikasına dair metodoloji göstərişində göstərilir ki, “Müəssisələr statistikasında məlumatın mövcudluğu: demoqrafik məlumatlardan başlamış məşğulluq məlumatları və milli hesabdarlığadək olan bütün fəaliyyət əhatə olunur. Bu məlumatlara əsasən iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində olan müəssisələrin fəaliyyətini və quruluşunu , müəssisələrin fəaliyyətinin inkişaf meyllərini, müəssisələrin sahibkarlıq fəaliyyətinin bəzi amillərini, kiçik və orta müəssisələrin işini ,sahibkarlığın inkişafının milli, regional , beynəlxalq təhlil etmək və qiymətləndirilmək olar”.(2)

Ölkəmizdə müəssisələr statistikasının hüquqi əsasını Azərbaycan Respublikasının “Rəsmi statistika haqqında” qanunu, təşkilatı əsasını isə təsnifatlaşdırma, müəssisələrin registri və mühasibat uçotunun vahid hesablar planı təşkil edir.

Təsnifatlaşdırma hadisə və proseslərin oxşarlıq və müxtəliflik əlamətlərinə görə bölmələrə, yarım bölmələrə, qruplara, fəsillərə ,dərəcələrə, növlərə bölünməsi deməkdir. Təsnifatlaşdırmanı apararkən bir və ya bir neçə əlamətdən istifadə edilir. Təsnifatlaşdırma obyektlərin (sahələrin, müəssisələrin, məhsulların, əsas fondların (əsas kapitalın), istehsal xərclərinin və i. a.) sistemləşdirilmiş siyahısıdır. Təsnifatlaşdırma zamanı obyektin tərkib üsürlərindən hər birinə kod verilir. Kod obyektin adının şərti rəqəmlə ifadə edilməsi deməkdir və ondan eyniləşdirmə

məqsədlə istifadə olunur. Daha doğrusu kod təsnifatlaşdırılan obyektləri və onların tərkib üsürlərini rəqəmlərlə ifadə etmək üçün qəbul edilmiş işarə və ya işarələr məcmusudur. Təsnifatlaşdırma nomenklatura ilə konkretləşdirilir və tamamlanır. Nomenklatura dedikdə hər hansı bir sahədə işlədilən adların ümumi siyahısı nəzərdə tutulur.

“1998-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət statistika sistemində islahatların aparılmasına dair” və “2003-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəsmi statistikanın təkmilləşdirilməsinə dair” Dövlət Proqramlarına müvafiq olaraq Azərbaycanda DSK-nin mütəxəssisləri tərəfindən on altı milli statistik təsnifatlar işlənilib hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Ölkədə bu təsnifatların tətbiq edilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatını Avropa və dünya ölkələri ilə müqayisə etmək mümkün olmuşdur.

Müəssisələr statistikasında iqtisadi fəaliyyət növləri və məhsul (əmtəə) təsnifatları xüsusi əhəmiyyətə malikdir. 2010 –cu ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən nəşr olunan rəsmi sənədlərdə iqtisadi fəaliyyət növləri və məhsulların (işlərin, xidmətlərin) təsnifatlaşdırılması yeni, üçüncü milli versiya əsasında təqdim olunur

İqtisadi fəaliyyət növlərini təsnifatlaşdırmaqda məqsəd istehsal olunan məhsullar, görülən işlər, göstərilən xidmətlər və s. haqqında əldə edilmiş məlumatları təhlil etməkdən ibarətdir. Deməli, iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatlaşdırılması ilə məhsulların, işlərin və xidmətlərin təsnifatlaşdırılması arasında qarşılıqlı əlaqə vardır. Bütün iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatlaşdırılmasının beynəlxalq standartları (İFNTBS) BMT-də hazırlanmış və onun statistika komisiyası tərəfindən bəyənildikdən sonra 1990-cı ildə üçüncü redaktədə dərc edilmişdir.

Ölkəmizdə də iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatlaşdırılmasının beynəlxalq standartlarından istifadə olunur və bunlar öz əksini Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşr etdirdiyi rəsmi sənədlərdə tapır. İqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatlaşdırılmasından aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün istifadə olunur:

- təsərrüfat subyektlərini qeydiyyatata alarkən onları iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə təsnifatlaşdırmaq və kodlaşdırmaq;
- təsərrüfat subyektlərinin həyata keçirdikləri əsas və digər faktiki fəaliyyət növlərini müəyyən etmək;
- iqtisadiyyatın strukturuna xarakteristika vermək;
- statistik məlumatların beynəlxalq səviyyədə müqayisəsini aparmaq üçün onları lazımi strukturlara təqdim etmək.

Məhsulların təsnifatlaşdırılması üçün beşpilləli və kodlaşdırmanın onluq şifrələmə sistemi nəzərdə tutulmuşdur. Təsnifatlaşdırılma hər mərhələdə ən mühüm texniki-iqtisadi əlamətə (məsələn, bu və ya digər bir əmtəənin istehsal olunduğu xammal; əmtəənin istehsalın hansı mərhələsində olması, saxlanması və yüklənməsi imkanları və s.) görə həyata keçirilir. Təsnifatlaşdırılmaya 50 minə qədər məhsul növü daxildir.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən məhsul növlərinin təsnifatlaşdırmanın beynəlxalq standartlarından istifadə olunmaqla ölkəmiz üçün səciyyəvi olan, “Azərbaycan Respublikasında məhsul növlərinin təsnifləşdirilməsi” işlənib hazırlanmışdır.

Müəssisələrin registri müəssisə haqqında kəmiyyət göstəricilərini əldə etmək imkanı verən mühüm vasitə olmaqla, ölkənin ayrı –ayrı regionlarında və iqtisadi fəaliyyət sahələrində müəssisələrin yaranmasını, mövcudluğunu və fəaliyyətinin bitməsini xarakterizə edir. Bütün mülkiyyət formalarına məhsul olan müəssisə və təşkilatların registri ölkə ərazisində qeydiyyatdan keçirilmiş müəssisələrin işini ifadə edən göstəricilərin məhdud dairəsi üzrə ümumi (başdan-başa) müşahidəni təşkil etməyə, məcmunun ərazi, sahə və digər əlamətlər üzrə strukturunun dəyişdiyi şəraitdə də fasiləsiz olaraq statistik göstəricilərin əldə edilməsinə imkan verir.

Müəssisələrin registri sonrakı paraqrafda geniş şərh edilmişdir.

Müəssisələr statistikasının əksər göstəricilərinin əldə edilməsi və statistika hesabatlarında əks etdirilməsi mühasibat uçotu məlumatlarına əsasən mümkün olur.

Müəssisələrin fəaliyyətini tam şəkildə öyrənməyə imkan verən yeni hesabat formaları ilk dəfə 1998-ci ildə sənaye statistikasında (1-sənaye və 2-sənaye) tətbiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında müəssisələr statistikasına statistikanın sahələri ilə bərabər müəssisələr statistikasına xam neft və təbii qaz hasilatı; bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi, metal filizlərinin hasilatı, mədənçıxarma sənayesinin digər sahələri, içkilər də daxil olmaqla qida məhsullarının istehsalı, tütün məmulatlarının istehsalı, toxuculuq sənayesi, geyim istehsalı; xəzin bəzədilməsi və rənglənməsi, dəri, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı, mebeldən başqa ağacın emalı və ağacdən məmulatların və tıxacın istehsalı, sellüloz, kağız, karton və onlardan məmulatların istehsalı, nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti, məlumatların yazılmış daşıyıcılarının çoxaldılması, neft məhsullarının istehsalı, kimya sənayesi və s. iqtisadi fəaliyyət sahələri də daxil edilir.

Müəssisələr statistikasına kənd təsərrüfatı, ovçuluq və bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi, meşə təsərrüfatı və bu sahədə xidmətlərin göstərilməsi, balıqçılıq, balıq təsərrüfatı və bununla əlaqədar xidmətlər, maliyyə fəaliyyəti, sığorta, maliyyə vasitəçiliyi və sığorta sahəsində yardımçı fəaliyyət, tədqiqat və işləmələr, dövlət idarəetməsi və müdafiə, sosial təminatın vəzifələri, təhsil, səhiyyə, ictimai birliklərin fəaliyyəti, fərdi xidmətlərin göstərilməsi, ev təsərrüfatının aparılması üzrə xidmətlərin göstərilməsi, şəxsi ev təsərrüfatında fərdi istehlak üçün istehsal edilən məhsullar, şəxsi ev təsərrüfatında fərdi istehlak üçün göstərilən xidmətlər, toxunulmazlıq hüququ olan təşkilatların fəaliyyəti kimi fəaliyyət növlərini əhatə etmir.

Beləliklə, müəssisənin statistikasına müəssisələrin fəaliyyəti ilə bağlı bütün statistik göstəricilərdir. Azərbaycan Respublikasının statistikasına müəssisələr statistikasının prinsiplərinin tətbiqi rəsmi statistika sistemində milli təsnifatların, müəssisələrin registrinin və yeni statistika hesabatı formalarının yaradılması nəticəsində mümkün olmuşdur.

1.2 Müəssisələr statistikasının vəzifələri və informasiya mənbələri

Müəssisələr statistikasını ayrı - ayrı müəssisələr üzrə məlumatları toplayır, onları ümumiləşdirir və təhlil edir. O, bunu qabaqcıl müəssisələrin təcrübəsini ümumiləşdirib yaymaq və yaxud da tipik nöqsanları aşkara çıxarmaq məqsədilə həyata keçirir. Lakin hər iki halda müəssisə, iqtisadiyyatın tərkib elementi kimi nəzərdən keçirilir.

Müəssisələr statistikasının məlumatları sənayedə, ticarətdə və başqa sahələrdə fəaliyyət göstərən müəssisələrin idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Çünki, bu məlumatlar müəssisələrdə işlərin vəziyyəti haqqında geniş informasiya verir, bazarın ümumi konyukturasının öyrənilməsində başlıca vasitələrdən olan rəqəmləri toplayır və təhlil edir.

Müəssisələr statistikasının əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- müəssisələrdə baş verən iqtisadi hadisə və proseslərin əsas nəticələri haqqında məlumat toplamaq və təhlil etmək ;
- müəssisələrdə istehsal olunan mal və xidmətlərin həcmi və quruluşu haqqında məlumat toplamaq və təhlil etmək ;
- respublikanın iqtisadi ehtiyatlarını, onların quruluşunu və dinamikasını statistik tədqiq və təhlil etmək;
- iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində olan müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumat toplamaq;
- iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində olan müəssisələrdə mühüm məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi haqqında məlumatlar əldə etmək;
- müəssisələrin xarakteristikalarını və demoqrafiyasını təhlil etmək;
- ölkənin idarəedici orqanlarına iqtisadi siyasətin formalaşdırılması və müxtəlif dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar qərarların qəbulu üçün mühüm informasiyalar təqdim etmək;
- sosial - iqtisadi inkişafın son nəticələri və inkişaf istiqamətləri haqqında ictimaiyyətə məlumat vermək.

Müəssisələr statistikasında baş verən hadisə və proseslərini öyrənmək üçün hər şeydən əvvəl , onlar haqqında məlumata malik olmaq lazımdır.

Müəssisələr statistikasının məlumat mənbələrinə statistik hesabat formaları, müəssisələrin statistik registri, inzibati mənbələr, iqtisadi siyahıyaalmalar, seçmə statistik müşahidələr (kiçik müəssisə və fərdi sahibkarların müayinələri, sorğuları, monitirinqləri və s.) və birdəfəlik statistik müşahidələr (kiçik müəssisə və fərdi sahibkarların birdəfəlik uçotu, müayinələri, sorğuları, monitirinqlər və s.) daxil edilir. Müəssisələr statistikasının əsas məlumat mənbəyi cari və illik rəsmi statistik hesabat formalarıdır. Statistikanın ümumi nəzəriyyəindən bildiyimiz kimi, statistika müşahidəsinin təşkilinin əsas formalarından biri hesabatdır. (15) Belə ki, bütün hüquqi şəxslər statistika orqanlarına özlərinin təsərrüfat fəaliyyətlərinin bütün sahələrini əhatə edən göstəricilər haqqında müəyyən olunmuş formada hesabat verməlidirlər. Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi hesabatların formalarını hazırlayır və təsdiq edir, onların təqdim olunması qaydaları və müddətlərini müəyyənləşdirir.

Müəssisələr statistikasına keçidlə əlaqədar olaraq son illər ölkə iqtisadiyyatında baş verən hadisə və proseslərin ayrı-ayrı tərəflərini daha düzgün əks etdirən statistik hesabatların və göstəricilərin tərkibi müəyyənləşdirilmiş və təkmilləşdirilmişdir. Hesabat formalarının inteqrasiyası həyata keçirilmiş, hesabatlarda əsas fəaliyyət ilə yanaşı digər fəaliyyət növləri haqqında göstəricilərə də yer ayrılmışdır. Ölkədə bütün iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə vahid statistika formalarının tətbiqinə başlanmışdır.

Hazırda ölkəmizin müəssisələr statistikasında aşağıdakı unifikasiya (vahid şəkllə salınmış) edilmiş statistika hesabat formalarından istifadə edilir: (10)

-“Müəssisənin fəaliyyəti və strukturu haqqında” 1-struktur (müəssisə);

-“Malların istehsalı, yüklənməsi və xidmətlərin göstərilməsi haqqında” 1-istehsal (sənaye);

-“Obyektlərin , əsas fondların istifadəyə verilməsi və investisiyalar haqqında” 2-investisiya;

-“İşçilərin sayı ,hərəkəti və əmək haqqı barəsində” 4 - əmək;

-“Müəssisənin (təşkilatın) maliyyə fəaliyyəti haqqında” 1- maliyyə;

-“Müəssisələrin istehsal fəaliyyəti haqqında” 1-if;

-“Əsas fondların (vəsaitlərin) və digər maliyyə aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında” 11 nömrəli forma.

“Müəssisənin fəaliyyəti və strukturu haqqında” 1-struktur (müəssisə) nömrəli forma hüquqi şəxslərin təşkilati strukturu, onların nizamnamə fondunun bölüşdürülməsi, mal və xidmətlərin göstərilməsi,istehsala və məhsul satışına çəkilən xərclər,investisiya fəaliyyəti,cari ildə iqtisadi fəaliyyət növləri,xarici fiziki və hüquqi şəxslərin tərəfdaş ölkələri üzrə nizamnamə fonduna ödəmələri haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir.Bu forma müəssisələrin fəaliyyətinə dair kompleks məlumatları özündə əks etdirir və struktur müayinələrinin keçirilməsinə imkan verir.

“Malların istehsalı,yüklənməsi və xidmətlərin göstərilməsi haqqında” 1-istehsal (sənaye) nömrəli formada məhsul və xidmətlərin istehsalı, malların göndərilməsi, əhaliyə göstərilən pullu xidmətin həcmi, hesabat dövrünün axırına hazır məhsul qalığı,pərakəndə əmtəə dövriyyəsi,xidmətlərin idxalı və ixracı,yüklərin daşınması və yük dövriyyəsi, podrat müqavilələri və təsərrüfat üsulu ilə yerinə yetirilmiş tikinti-quraşdırma işləri və sairələr haqqında məlumatlar göstərilir.Bu hesabat formasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə hər bir müəssisədə istehsal olunan məhsulun strukturunu,habelə habelə onun ümumi həcmnin həmin müəssisə məhsullarının digər sahələrin müəssisələri tərəfindən satın alınması imkanlarını əks etdirir.Bu hesabatın məlumatlarından MHS –nin “İstehsal” hesabında qeyri – maliyyə göstəricilərinin hesablanması üçün istifadə olunur

“Obyektlərin , əsas fondların istifadəyə verilməsi və investisiyalar haqqında” 2-investisiya nömrəli forma aylıq olmaqla ölkə iqtisadiyyatına investisiyanın, maliyyə investisiyalarının, qeyri – maliyyə aktivlərinə (əsas vəsaitlərə,qeyri – material aktivlərinə,müxtəlif qiymətlilələrə, torpağa, təbiətdən istifadə obyektlərinə) investisiyaların , habelə bina,tikili, maşın və avadanlıqların əsaslı təmirinə şəkilən xərclərin həcmi tam səciyələndirən məlumatları əldə etməyə imkan verir.

Bu formada aşağıdakı maliyyə investisiyaları əks etdirir:

1)Müəssisələrin maliyyə hüquqlarının əldə olunmasına sərf etdikləri ehtiyatın dəyəri (səhm,istiqraz,bank əmanətləri və s.);

2)Müəssisələrin müəyyən tarixə malik olduqları və maliyyə hüquqlarını özündə əks etdirən aktivlərin dəyəri.Bu zaman maliyyə investisiyalarına hər hansı bir tarixə balans dəyəri ilə müəyyənləşdirilmiş yığımın həcmi kimi baxılır.Bu formada MHS – də nəzərdə tutulmuş müvafiq terminlərdən istifadə edilir.

-“İşçilərin sayı ,hərəkəti və əmək haqqı barəsində” 4 - əmək nömrəli forma özündə yeni prinsipial göstəriciləri əks etdirməsə də, müəssisənin ümumi xarakteristikasını verir.Formada müəssisədə çalışan işçilərin orta siyahı sayı və tərkibi,müqavilə ilə işləyən əcnəbilər,hesablanmış əmək haqqı fondu və sosial ödənişlər haqqında məlumatlar əks etdirilir, iş vaxtından istifadə,işçilərin hərəkəti və onların ehtimal olunan işdən çıxarılma halları haqqında məlumatlar göstərilir.Bu forma aybılıq və illik olur.Özündə cari(hesabat), əvvəlki, və keçən ilin müvafiq ayırmalarının məlumatlarını əks etdirir.

Müəssisənin (təşkilatın) maliyyə fəaliyyəti haqqında” 1- maliyyə hesabatında müəssisələrin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirməyə imkan verən göstəricilər öz əksini tapır.Bunlara gəlir və xərclər , müəssisənin dövriyyə aktivləri,ölkə və xarici ölkə müəssisələrinin hesablaşmalarının vəziyyəti haqqında göstəricilər aiddir.

“Müəssisələrin istehsal fəaliyyəti haqqında” 1-if hesabat formasında mülkiyyət növündən asılı olmayaraq müstəqil balansa malik olan bütün hüquqi şəxslər tərəfindən- müəssisə, təşkilat, idarə, xarici investisiyalı müəssisələr və s. rüblük və illik tərtib olunur və statistika orqanlarına təqdim edilir.

Hesabatda yüklənmiş malların, yerinə yetirilmiş işlərin və göstərilmiş xidmətlərin həcmi (ƏDV və aksiz rüsumları nəzərə alınmadan), barter yolu ilə dəyişdirilən mal və xidmətlər, natura formasında verilən əmək haqqı, əvəzsiz verilən və müəssisə daxilində istifadə olunan mallar, hazır məhsul ehtiyatlarının və bitməmiş istehsalın dəyişməsi, məhsul istehsalı və xidmətlərə çəkilən xərclər, istehsalla bağlı vergi və subsidiyalar, maddi dövriyyə vəsaitlərinin ehtiyatları haqqında məlumatlar öz əksini tapır.

Hesabatda müəssisə və təşkilatların əsas fəaliyyətləri ilə yanaşı ,onların qeyri - əsas fəaliyyət növlərinə çəkdiqləri xərclər haqqında məlumatlar əks etdirilir.Hesabatın məlumatlarından MHS – nin əsas hesablarından olan “Məhsul və xidmətlər”hesabının doldurulması üçün istifadə olunur. Çünki onun doldurulması üçün zəruri olan məhsul və xidmətlərin istehsalına çəkilən xərclər , onların tərkibi haqqında məlumatlar digər hesabat formalarının heç birində öz əksini tapmır.Bunlarsız isə yaranmış əlavə dəyərin, ümumi daxili məhsulun həcmi bilmək mümkün deyildir.

“Əsas fondların (vəsaitlərin) və digər maliyyə aktivlərinin mövcudluğu və hərəkəti haqqında” 11 nömrəli hesabat da bütün sahələrdə istifadə olunan formalardan biridir. Bu hesabat istər bütövlükdə ölkə, habelə şəhər və rayonlar,istərsədə ayrı – ayrı fəaliyyət növləri üzrə əsas fondların mövcudluğu,tərkibi, hərəkəti, yenilərinin istifadəyə verilməsi, müəssisədə əsas istehsal və əsas qeyri – istehsal fondlarının xüsusi çəkisi, onların orta illik dəyəri,amortizasiyası, əsaslı təmirə çəkilən xərclər , müəssisələrin mülkiyyətində olan qeyri- maliyyə aktivləri haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir.Bu hesabatın məlumatlarından MHS – də geniş istifadə edilir.

Kiçik sahibkarlıq subyektləri fəaliyyət növündən asılı olmayaraq ”Kiçik sahibkarlıq subyektlərinin gəlir və xərcləri” barədə illik 1-KM nömrəli formanı doldururlar.Hesabatda onların gəlir və xərcləri, habelə məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə bağlı xərcləri də əks etdirilir. Bu MHS –nə uyğun olaraq mülkiyyətin növləri üzrə qeyri – dövlət bölməsinin payı və bütövlükdə kiçik təsərrüfat subyektlərinin inkişafı haqqında məlumat əldə etməyə imkan verir.

Beləliklə, statistika hesabatlarının vahid şəkllə salınması (unifikasiyası) müəssisənin bütün fəaliyyət növləri və onun maliyyə vəziyyəti barədə müqayisəli və kompleks məlumatlar əldə edilməsinə imkan verir.

Müəssisələrin statistik registrinə iqtisadi fəaliyyətin bütün növləri daxildir və müəyyən dövr ya da məqama müşahidə obyektinin hər vahidi üzrə əsas əlamətlərin qiymətlərini özündə əks etdirir. Burada əsasən müəssisənin

yarandığı (qeydiyyatata alındığı) vaxt,onun adı və ünvanı,telefon nömrələri,təşkilati-hüquqi forması,strukturı,iqtisadi fəaliyyət növü,işçilərin sayı və s. göstərilir.

Registr vərəqinə mülkiyyət formandan asılı olmayaraq bütün idarə, müəssisə, təşkilat və birliklər üzrə (xarici unvestisiyalı müəssisələr,banklar,ictimai birliklər və digər hüquqi şəxslər də daxil olmaqla) məlumatlar daxil edilir.

Registrin informasiya fondunda aşağıdakılar əks etdirilir:

- 1)Subyektin qeydiyyat kodu;
- 2)Subyektin sahə,ərazi mənsubiyyəti,onun təbəçiliyi,mülkiyyətin növü,təşkilati forması haqqında məlumat;
- 3)Sorgu məlumatları (rəhbərin soyadı,ünvanı, telefon və faks nömrələri və s. təsisçilər haqqında məlumat);
- 4)iqtisadi göstəricilər.

İqtisadi göstəricilər haqqında məlumat registr vərəqinə statistika orqanlarına təqdim olunan mühasibat vəstatistika hesabatlarına əsasən yazılır.Registr vərəqi özündə aşağıdakı göstəriciləri birləşdirir:

- 1)İşçilərin orta siyahı sayı;
- 2)İstehlaka yınəldilən vəsait;
- 3) Əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri;
- 4)balans mənəfəti(zərər);
- 5) nizamnamə fondu.

Registr ölkənin ayrı –ayrı əraziləri üzrə aparıldığına görə regional statistika xidmət iorqanları zərurət olduqda bu göstəricilərdə dəyişikliklər edə , daha dəqiq desək, onları genişləndirə bilərlər.

Bütün mülkiyyət formalarına mənsub olan müəssisə və təşkilatların vahid dövlət registr sistemi istənilən məcmu vahidlərini bir və ya bir neçə əlamət üzrə qruplaşdırmaya imkan verir.

Müşahidə vahidləri haqqında məlumatlar onların dövlət qeydiyyatı (registri) prosesində və sonrakı uçota almalar vasitəsilə toplanır. Müəssisə bağlandıqda ləğv etmə komissiyası on gün ərzində qeydiyyatı aparan xidmət sahəsini xəbərdar edir.

Müasir dövrdə informasiyaların böyük əksəriyyəti öz əksini dövlət idarəetmə orqanlarının hesabatlarında tapır. Bu hesabatlarda dövlət idarəetmə orqanları öz vəzifələrinə uyğun yerinə yetirdikləri işin nəticələri barəsində informasiyalar verirlər və məlumat təminatının bütövlənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə informasiyalar vergi, gömrük, dövlət sosial müdafiə, bank, və s. orqanlarda daha çoxdur. İnzibati mənbələrin məlumatlarından istifadə edilməsi müəssisələr statistikasına konsepsiyası ilə sıx əlaqədardır. İnzibati mənbələrdən informasiyaların əldə edilməsinin bir sıra müsbət və mənfi cəhətləri vardır.

Respondentlərə statistik yük düşməməsi, məlumatların digər müayinə üsulu ilə əldə edilməsinə nisbətən ucuz başa gəlməsi, cavabların olmaması hallarına rast gəlinməsi seçmə müşahidəsinin xətalının olmaması və s. inzibati mənbələrdən məlumat əldə edilməsinin müsbət, hər hansı göstəricinin tərifinin inzibati və statistika anlayışlarında bəzi hallarda eyni olmaması, statistikanın başqa göstəriciləri ilə uyğunlaşdırılması imkanlarının yüksək olmaması və s. inzibati mənbələrdən məlumat əldə edilməsinin mənfi cəhətləri hesab edilir.

İqtisadi siyahıyaalmaların əsas vəzifəsi hər hansı bir məcmunu əmələ gətirən vahidlərin hər birini statistik formulyarda qeyd etmək, öyrənmək və əldə edilmiş məlumatlara əsasən onların hamısına birlikdə xarakteristika verməkdən ibarətdir. İqtisadi siyahıyaalmalarda statistik formulyar müəssisədə aparılan ilk uçot məlumatlarına əsasən doldurulur və bunu bir qayda olaraq statistika orqanlarının ilə müəssisənin işçiləri həyata keçirirlər.

Müəssisələr statistikasında birdəfəlik statistik müşahidələrə kiçik müəssisə və fərdi sahibkarların birdəfəlik uçotu, müayinələri, sorğuları, monitirinqlər və s. aid edilir.

Xarici ölkələrdə də xüsusi təşkil edilmiş statistik müşahidənin əsas formalarından biri olan siyahıyaalma geniş yayılmışdır. Bunların içərisində ABŞ-da

müntəzəm olaraq aparılan milli təsərrüfat sahələrinin ,xüsusilə də emal sənayesinin, senz adlanan siyahıyaalınmasını qeyd etmək olar.ABŞ-da bu tədbir beş ildə bir dəfə (2 və 7 rəqəmləri ilə başa çatan illərdə)aparılır və bütün müəssisələri əhatə edir.Siyahıyaalmalar arasındakı boşluqları doldurmaq üçün hər il seçmə müayinəsi aparılır.Belə siyahıyaalmaların proqramında məşğul əhalinin sayı,əmək haqqı, işlənmiş adam – saatlarının miqdarı, təchizat üzrə xərclər barəsində məlumat toplanması,istehlak edilmiş elektrik enerjisi, investisiya qoyuluşu (xüsusilə də istehsala investisiya qoyuluşu), yüklənmiş və yola salınmış məhsulların miqdarı və dəyəri, hazır məhsul ehtiyatları,ilin axırına bitməmiş istehsalın, materialların və yanaçağın dəyəri, habelə müəssisənin, onun avadanlıqlarının tipi haqqında xüsusi məsələlər və s. nəzərdə tutulur.

Siyahıyaalma ilə yanaşı, xüsusi təşkil edilmiş digər müşahidələr də aparılır. Buna kiçik müəssisələr üzrə ümumi (başdan-başa) müşahidənin aparılmasını misal göstərmək olar.Bu iş iki mərhələdə aparılır.Birinci mərhələdə özündə ən sadə sualları əks etdirən fəaliyyət növləri üzrə kiçik müəssisələr haqqında məlumat toplanır.İkinci mərhələdə müəssisələrin fəaliyyət növləri ilə əlaqədar, özündə ümumi hissəni və xüsusi sualları əks etdirən sorğu vərəqəsi göndərilir.Burada məqsəd kiçik müəssisələrin sayı haqqında tam və dəqiq məlumat toplamaqdan, kiçik müəssisələrin istehsal etdikləri konkret əmtəə və xidmətlər barəsində məlumat əldə etməkdən, müntəzəm olaraq seçmə yoxlamaları aparmaq üçün kiçik müəssisələrdən ibarət baş məcmunu dəqiqləşdirməkdən və proqnoz hazırlamaqdan ibarətdir.

Beləliklə,müəssisələr statistikasının əsas məlumat mənbəyi statistik hesabat formalarıdır və respublikanın rəsmi statistikasında statistika hesabatlarının vahid şəkllə salınması (unifikasiyası) müəssisənin bütün fəaliyyət növləri və onun maliyyə vəziyyəti barədə müqayisəli və kompleks məlumatlar əldə edilməsinə imkan verir.Müəssisələr statistikasının məlumat mənbələrinə statistik hesabat formaları ilə yanaşı müəssisələrin statistik registri, inzibati mənbələr, iqtisadi siyahıyaalmalar,seçmə statistik müşahidələr və birdəfəlik statistik müşahidələr aid edilir.

1.3 Müəssisələrin statistikasının göstəriciləri sistemi

Müəssisələr statistikasının tədqiq etdiyi hadisə və proseslər çoxsaylı olduğundan onların mahiyyətini bir göstərici ilə xarakterizə etmək mümkün deyil. Ona görə də müəssisələrdə baş verən sosial – iqtisadi hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini əlaqəli surətdə əks etdirmək üçün müəssisələr statistikasını geniş göstəricilər sistemindən istifadə edir. Müəssisələr statistikasının göstəricilər sistemi 400-dən artıq göstəricini özündə birləşdirir.

Müəssisələr statistikasının göstəriciləri sistemi çoxsaylı olduğu üçün onlardan ən mühümlərini nəzərdən keçirək.

Müəssisələrin əsas vəzifəsi məhsul etmək olduğuna görə müəssisələr statistikasının da əsas vəzifəsi əvvəlcə məhsulun istehsalı və satışına aid göstəricilər sistemini öyrənməkdir. Bu sistem istehsal edilən və satılan məhsulun həcmi, çeşidi və keyfiyyəti üzrə göstəriciləri əhatə edir. Müəssisənin məhsul istehsalı və satışına aid göstəricilər həm natural ifadədə, həm də dəyər ifadəsində olur.

Müəssisələr statistikasını məhsul göstəricilərinin hesablanması metodikasını hazırlamaqla ayrı – ayrı müəssisə, iqtisadi rayon və iqtisadi fəaliyyət sahəsi, ayrı-ayrı məhsul növləri üzrə onun həcmi və tərkibini öyrənir. Məhsul istehsalının həcmi və keyfiyyətinin daha da artırılması üçün yeni ehtiyat mənbələrini aşkar etmək, onlardan səmərəli istifadə olunmasına dair konkret təkliflər hazırlamaq da müəssisələr statistikasının əsas vəzifələrindən hesab edilir.

Müəssisələrdə istehsal edilən əmtəə və xidmətləri həcmi və istifadə edilməsi (satışı, mübadiləsi və s.) haqqında natural ifadədə göstəricilər hər bir iqtisadi fəaliyyət sahəsinin özünəməxsus xüsusiyyətindən asılı olaraq öyrənilir.

Müəssisələrdə məhsul istehsalının həcmi dəyər ifadəsində xarakterizə edən göstərici məhsul buraxılışıdır. Məhsul buraxılışı dedikdə müəssisədə istehsal edilən əmtəələrin və xidmətlərin dəyər ifadəsində cəmi başa düşülür. Müəssisədə istehsal edilən əmtəələrin və xidmətlərin dəyər ifadəsində həcmi göstəricisi hər bir iqtisadi fəaliyyət sahəsi üzrə natural ölçü vahidində ifadə edilən əmtəə və xidmətlərin həcmi istehsalçı qiymətlərə vurmaqla hesablanır.

Məlum olduğu kimi iqtisadiyyatın sektorları və müxtəlif sahələr üzrə məhsul buraxılışının hesablanması bir sıra mühüm fərqlər vardır. Məsələn, qeyri – maliyyə müəssisələri sektorlarında məhsul buraxılışını hesablamaq üçün satılmış məhsulun dəyəri ilə bitməmiş istehsal qalığını daxil etməklə realizə olunmamış hazır məhsul ehtiyatının artımını çəkləmək lazımdır. Dövlət idarə müəssisələri və ev təsərrüfatına xidmət göstərən qeyri – kommersiya təşkilatlarında isə satış, hazır olan, lakin satılmayan hazır məhsul ehtiyatlarının artımı olmadığı üçün bu müəssisələrdə buraxılışın həcmi istehsalə çəkilən xərclərin məbləği kimi müəyyən edilir. Onun tərkibinə aralıq istehlak üçün əmtəələrin və xidmətlərin əldə edilməsinə çəkilən xərclər, əmək ödənişi, istehsalə sair xərclər və əsas kapitalın istehlakı daxil edilir. Bankların (yəni maliyyə müəssisələrinin) ümumi buraxılışının həcmi müəyyən etmək üçün qəbul edilmiş ehtiyatların yerləşdirilməsindən bankın əldə etdiyi faizlərdən sərbəst maliyyə ehtiyatlarının cəlb olunmasına bankın ödədiyi faizləri çıxmaq lazımdır.

İqtisadın fəaliyyətin ən mühüm göstəricilərindən biri də ümumi əlavə edilmiş dəyərdir. Bu göstərici həm də “İstehsal” hesabının balanslaşdırıcı maddəsidir. Bu göstərici ümumi və xalis variantlarda hesablanır. Eyni zamanda ümumi əlavə edilmiş dəyər “İstehsal” hesabından “Gəlirlərin yaranması” hesabına köçürülən göstəricidir. Ümumi əlavə edilmiş dəyər – məhsul və xidmətlərin ümumi buraxılışından aralıq istehlakı çıxmaqla hesablanır. Məhsul və ümumi buraxılışından aralıq istehlakı və əsas kapitalın istehlakını çıxmaqla xalis əlavə edilmiş dəyər göstəricisini hesablamaq olar. Yəni, xalis əlavə edilmiş dəyəri ümumi əlavə edilmiş dəyərdən əsas kapitalın istehlakını çıxmaqla da hesablamaq olar. Lakin təcrübədə əsas kapitalın istehlakının hesablanması müəyyən çətinliklər törətdiyinə görə müəssisələrdə ən çox ümumi əlavə edilmiş dəyər göstəricisindən istifadə edilir.

Aralıq istehlak dedikdə müəssisədə istehsal prosesində istehlak olunan əmtəə və xidmətlərin dəyəri başa düşülür. Məsələn istehsalda sərf olunan xammal, material, yanacaq, enerji, alətlərin dəyəri, həmçinin reklam agentliklərinin hüquq

məsləhətxanalarının ,nəqliyyat agentliklərinin və s. təşkilatların xidmətləri üçün xərclər və ödənişlər buraya daxildir.

Aralıq istehlaka məsrəflərin sərf olunan əmtəələrin dəyəri ticarət, nəqliyyat əlavələri daxil edilməklə son istehlak qiymətləriylə hesablanır. Əgər müəssisənin məhsulun və xidmətlərin ümumi buraxılışından ümumi əlavə edilmiş dəyəri çıxsaq aralıq istehlak göstəricisini hesablamış olarıq.

Müəssisələrdə ümumi əlavə edilmiş dəyər göstəricisindən muzzdu işçilərin əmək haqqını və istehsala vergiləri çıxmaqla ümumi mənfəət göstəricisi hesablanır. Bu göstəricidən əsas kapitalın istehlakını çıxmaqla müəssisənin sərəncamda qalan xalis mənfəəti hesablanır.

Məhsul istehsalı işçi qüvvəsi ilə əlaqədar olduğu üçün statistika müəssisədə əmək ehtiyatlarının həcmi, tərkibi , istifadə olunması,onun məhsuldarlığı və ödənilməsini əhatə edən göstəricilər sistemini öyrənir.

Müəssisənin əmək ehtiyatları dedikdə onun işçi qüvvəsi başa düşülür.Müəssisədə əmək ehtiyatlarını həcmi haqqında ümumiləşdirici göstərici işçilərin siyahı sayıdır.İşçilərin siyahı sayı əmək ehtiyatlarının həcmi müəyyən momentə əks etdirir.Müəssisədə işçilərin siyahı sayı və tərkibi işə yeni qəbul edilən və işdən çıxarılan işçilərin sayından asılı olaraq dəyişə bilər.Bununla əlaqədar olaraq işçilərin orta siyahı sayı hesablanır.İşçilərin orta siyahı sayı əmək məhsuldarlığının,orta əmək haqqının səviyyəsi və s. göstəricilərin hesablanması üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir.Müəssisədə hesabat ayı üçün işçilərin orta siyahı sayını hesabladıqda ayın bütün günlərində mövcud olan işçilərin siyahı sayını cəmləyib(istirahət və bayram günləri də daxil olmaqla)həmin aydakı təqvim günlərinin sayına bölmək lazımdır.Ayın günləri üzrə işçilərin siyahı sayını müəyyən edərkən bayram və istirahət günləri üçün işçilərin sayı həmin günlərdən əvvəlki günə mövcud olan siyahı sayına bərabər götürülür.

Müəssisələrdə işçilərin orta siyahı sayı ilə bərabər işə çıxanların və onlardan həqiqi işləyənlərin orta sayı göstəricisi də hesablanır.İşə çıxanların orta aylıq sayını hesablamaq üçün ay üzrə işə çıxanların cəmini müəssisənin işlədiyi günlərin sayına

bölmək lazımdır. Bəzən müəyyən səbəblər üzündən işə çıxanların hamısı işləmir. Ona görə də statistikada həqiqi işləyənlərin orta sayı göstəricisi hesablanır. Bu zaman hesablamalarda həqiqi işləyənlərin sayı əsas götürülür.

Əmək statistikasının əsas vəzifələrindən biri müəssisənin işçi qüvvəsi ilə təmin oluma dərəcəsini öyrənməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə statistikada əməyin istifadə edilməsinin mütləq və nisbi qənaəti (və ya israfı) göstəriciləri hesablanır.

İşçilərin həqiqi sayı ilə nəzərdə tutulmuş sayı arasındakı fərq işçi qüvvəsinin mütləq qənaəti (və ya israfı) göstəricisi adlanır. İşçilərin sayında baş verən dəyişikliklərin məhsul buraxılışı üzrə tapşırıqların yerinə yetirilmə dərəcəsi ilə əlaqədar olaraq xarakterizə edilərsə, işçi qüvvəsinin nisbi qənaəti (və ya artıq olması) göstərici alınır.

İşçilərin sayının və tərkibinin dəyişməsinin müəssisənin istehsal prosesinə təsir edən əsas amillərdən biridir. Buna görə də əməyin təşkili və işçi qüvvəsindən istifadə edilməsini hərtərəfli təhlil etmək üçün işçi qüvvəsinin dövriyyəsi və axınını xarakterizə edən göstəriciləri hesablamaq lazımdır.

İşçi qüvvəsinin dövriyyəsi dedikdə onların işə qəbulu və işdən azad edilməsini xarakterizə edən göstəricilər nəzərdə tutulur. Müəssisələr statistikasında işə qəbul mənbələri üzrə, işdən azad olunanlar səbəbləri üzrə öyrənilir. İşçilərin sayının ümumi dövriyyəsi göstəricisi – dövr ərzində yeni qəbul edilənlərlə cəminə bərabərdir. Buna dövriyyənin mütləq göstəricisi də deyilir. Dövriyyənin mütləq miqdarını işçilərin həmin dövrdəki orta siyahı sayına bölməklə dövriyyənin intensivliyi göstəricisini hesablamaq olar.

İqtisadiyyatın dinamik inkişafında, istehsal-tədavül xərclərinin aşağı salınmasında ən mühüm amillərdən biri əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsidir. Əmək məhsuldarlığı dedikdə əməyin iqtisadi səmərəliliyi nəzərdə tutulur. Bu iqtisadi səmərəlilik göstəricisi iki üsulla müəyyən edilir. Birincisi, vaxt vahidi ərzində istehsal edilən istehlak dəyərlərinin həcmi ilə, ikincisi məhsul vahidinə sərf edilən vaxtın miqdarı ilə. Bu ikinci üsulla məhsulun əmək tutumu göstəricisi adlanır. Birinci göstərici əmək məhsuldarlığının düz, ikinci göstərici isə əmək məhsuldarlığının tərs göstəricisi adlanır.

Bir növ məhsul istehsal edən müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının natural göstəricilərindən istifadə edilir. Eyni istehlak xassəsinə malik olan bir neçə növ məhsul istehsal edilən müəssisələrdə isə şərti natural göstəricidən istifadə edilir. Belə halda əvvəlcə şərti natural vahidlə məhsulun ümumi həcmi hesablanır. Sonra həmin göstəricinin istehsalına sərf edilən vaxta bölünərək şərti- natural ifadədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi hesablanır.

Müəssisələrin əsas və dövriyyə fonduna aid göstəricilər sistemi onların həcmi, tərkibini hərəkəti və istifadə olunmasını əhatə edir.

Məhsul istehsalı prosesini davam etdirmək üçün müəssisədə işçi qüvvəsi ilə yanaşı əmək vasitələrinin də olması zəruridir. Müəssisənin əmək vasitələrinə əmək alətləri (dəzgahlar, maşınlar, alətlər), əmək cisimlərinin saxlanması və daşınması üçün uyğunlaşdırılmış müxtəlif qurgular (anbarlar, neft-qaz kəmərləri, elektrik şəbəkələri, sexdaxili nəqliyyat və s.), habelə istehsal prosesini həyata keçirmək üçün lazım olan hər cür qurgular və iş brəkətiinaları daxildir. Əmək vasitələri müəssisənin əsas istehsal fondlarını təşkil edir. əmək vasitələri müəssisənin əsas fəaliyyət balansına qəbul olduqdan sonra əsas fondlara daxil edilir. Müəssisənin əsas fondları balansının məlumatlarına əsasən əsas fondların hərəkəti göstəriciləri hesablanır. Əsas fondların hərəkəti xarakterizə etmək üçün təzələnmə və sıradan çıxma əmsalları hesablanır. Əsas fondların təzələnmə əmsalını hesablamaq üçün il ərzində işə salınmış yeni əsas fondların dəyərini ilin sonuna mövcud olan əsas fondların dəyərinə bölmək lazımdır. Bu əmsal il ərzində əsas fondların təzələnmə dərəcəsini əks etdirir.

Əsas fondların sıradan çıxma əmsalı il ərzində sıradan çıxmış əsas fondların dəyərini ilin əvvəlinə mövcud olan əsas fondların dəyərinə bölmək lazımdır. Bu əmsal il ərzində əsas fondların hansı hissəsinin sıradan çıxmasını göstərir.

Müəssisələr statistikasında əsas fondların hərəkəti göstəriciləri yanaşı əsas fondların vəziyyəti göstəriciləri də hesablanır. Əsas fondların vəziyyətini xarakterizə etmək üçün köhnəlmə əmsalı və yararlılıq əmsalını hesablayırlar.

Köhnəlmə əmsalını hesablamaq üçün əvvəlcə əsas fondun balansda qəbul olduğu tam dəyərdən qalıq dəyərini çıxmaq lazımdır. Sonra alınmış fərqin məbləğini

100-ə vurub əsas fondun tam ilk dəyərinə bölmək lazımdır. Bu əmsalın əsas fondun balans dəyərinin hansı hissəsinin köhnəliyini göstərir. Əsas fondun dəyərinin istifadə üçün yararlı qalan hissəsini (tam dəyərdən köhnəlmə dəyərini çıxmaqla) 100 vurub onun tam ilk dəyərinə bölməklə yararlılıq əmsalı tapılır.

Əsas fondun köhnəlmə və yararlılıq əmsalları hesabat dövrünün əvvəlinə və axırına hesablandığı üçün əsas fondun vəziyyətini müəyyən an üçün xarakterizə edir.

Müəssisələr istifadəsində olan əsas fondlara hər ay köhnəlmə məbləği hesablayır və məhsulun maya dəyərinə daxil edirlər. Aylıq köhnəlmə nörməsini hesablamaq üçün əsas fondların hər bir qrupu üzrə müəyyən edilmiş illik normanı 12 aya bölmək lazımdır.

Müəssisələrdə istehsalın faydalılığı əsas fondların istifadə dərəcəsindən çox asılıdır. Əsas fondlardan istifadə dərəcəsinin yüksəldilməsi müəssisə və təşkilatlar qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab edilir. əsas fondalardan istifadə müxtəlif baxımdan və müxtəlif göstəricilərlə xarakterizə olunur. Onlardan ən mühümü fondverimi, fond tutumu və əsas fondların faydalılığı əmsalıdır.

Fondverimi göstəricisi əsas fondun hər manatına düşən ümumi məhsulun miqdarını xarakterizə edir. Onu hesablamaq üçün hesabat dövründə istehsal edilmiş ümumi məhsulu həmin dövrdəki əsas fondların orta həcminə bölmək lazımdır.

Fondtutumu göstəricisi fondverimi göstəricisinin tərsi olmaqla məhsul vahidinin hər manatının istehsalı üçün istifadə olunan əsas fondun həcmi göstərir. Onu hesablamaq üçün əsas fondların orta həcmi ümumi məhsulun dəyərinə bölmək lazımdır.

Əsas fondun faydalılıq əmsalını hesablamaq üçün mənfəətin məbləğini həmin dövrdə olan əsas istehsal fondlarının orta dəyərinə bölmək lazımdır. Alınmış göstərici əsas fondun hər manatına düşən mənfəətin məbləğini göstərir. Bu göstərici bəzən əsas fondun rentabelliği göstəricisi də adlanır. Müəssisədə əsas fondlardan istifadənin göstəricisi kimi istehsal gücündən istifadə göstəricilərindən də istifadə edilir.

Müəssisələrin fəaliyyətinin son nəticəsini düzgün əks etdirən maya dəyəri və maliyyə göstəriciləri sistemi statistikada mühüm yer tutur.

Məhsulun istehsalı və satışının faydalılığını əks etdirən ümumiləşdirici göstəricilərdən biri də maya dəyəridir. Məhsulun istehsalı və satışı ilə əlaqədar cari xərclərin cəminin pulla ifadəsi maya dəyəri adlanır. Maya dəyəri istehsal prosesinə əldə edilən iqtisadi nailiyyətləri, qüsurları və habelə müəssisənin bütün təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrini özündə əks etdirən ən mühüm və əsas iqtisadi göstəricidir. Müəssisədə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, maddi vəsaitlərə qənaət olunması, istehsalın təşkili və idarə olunması, daxili ehtiyat mənbələrindən istifadə dərəcəsi və s. sahələrlə əldə edilmiş bütün nailiyyətlər öz əksini maya dəyərinin aşağı salınmasında tapır. Məhz buna görə də hər bir müəssisə məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması uğrunda daim mübarizə aparır.

Məhsulun maya dəyəri göstəricisinin öyrənilməsi müəssisələr statistikasının əsas vəzifələrindən biridir. Maya dəyəri həm müəssisənin istehsal etdiyi əmtəlik məhsul üzrə və həm də məhsul vahidi üzrə hesablanır. Müəssisənin istehsal etdiyi əmtəlik məhsulun maya dəyəri dedikdə həmin məhsulların istehsalı əlaqədar olan xərclərin cəmi nəzərdə tutulur. Məhsul vahidinin maya dəyəri dedikdə hər hansı konkret məhsul vahidinə çəkilən xərclərin cəmi nəzərdə tutulur.

Müəssisə istehsal etdiyi məhsulun satışından aldığı vəsait hesabına özünün bütün xərclələrini ödəməklə yanaşı həm də müəyyən fayda əldə etməlidir. Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının əsas mənbəyi təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində əldə edilən mənfəətdir. Deyilənlərlə əlaqədar olaraq müəssisənin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilər sistemində mənfəət və rentabellik xüsusiyyətə mövqeyə malikdir.

II FƏSİL Müəssisələr statistikasında seçmə statistik müşahidələrin aparılması qaydaları

2.1 Müəssisələrdə seçmə tədqiqatlarının tətbiqi və seçmə müşahidəsinin növləri

Müəssisələr statistikasında müəssisələrin ölçüsündən asılı olaraq ümumi (başdan-başa) və qeyri – ümumi (başdan – başa olmayan) statistika müşahidəsinin ən geniş yayılmış növü seçmə müşahidəsindən istifadə olunur.

Seçmə müşahidəsi dedikdə öyrənilən statistika məcmusunun vahidlərinin bir hissəsinin seçilməsi, tədqiq olunması və alınan nəticələrin- mütləq, nisbi və orta kəmiyyətlərin bütün məcmuya şamil edilməsi nəzərdə tutulur. Seçmə müşahidəsinin ən mühüm məsələsi seçilən hissəsinin ümumiləşdirici göstəricilərinin bütün məcmunun ümumiləşdirici göstəricilərinə mümkün qədər yaxın olmasına təmin etməkdən ibarətdir ki, bu da seçmə müşahidəsinin elmi əsaslarla tətbiq edilməsi yolu ilə əldə edilir. Buna statistikada seçmə müşahidəsinin reprezentativliyi, yəni təmsil etmə dərəcəsi deyilir. Başqa sözlə, seçilən hissə öz göstəriciləri vasitəsilə bütün məcmunun nə qədər düzgün əvəz edə bilər, təmsil edə bilərsə seçmə müşahidəsinin nəticələri bir o qədər həqiqi, obyektiv, düzgün, etibarlı olar və təcrübədə müvəffəqiyyətlə istifadə edilə bilər. Məhz bu prinsiplərin təmin edilməsi məqsədilə seçmə müşahidəsinin elmi əsasları işlənib hazırlanmışdır ki, burada da rus riyaziyyatçıları P.L.Çebiçevin, A.M.Lyapunovun, A.A.Markovun, məşhur rus statistiki A.İ.Çuprovun və digərlərinin böyük xidməti olmuşdur. Bunlar ehtimal nəzəriyyəsinin seçmə müşahidəsinə tətbiqinin elmi əsaslarını işləyib hazırlamışlar.

Seçmə müşahidəsinin tətbiqinin bir sıra səbəbləri mövcuddur :

1. Seçmə müşahidəsi ümumi müşahidəyə nisbətən az vaxt tələb edir;
2. Seçmə müşahidəsi yolu ilə hadisəni daha dərinləndirən və hərtərəfli öyrənmək mümkün olar (işin həcmi ümumi müşahidəyə nisbətən az olur);
3. Ümumi müşahidəni həyata keçirmək bəzi hallarda mümkün olmur və mənasız olur (məsələn, məhsulun keyfiyyətinin öyrənilməsi onun məhv edilməsi ilə əlaqədar olduqda);
4. Ümumi müşahidənin nəticələrinin yoxlanması lazım gəldikdə (ümumi müşahidə zamanı seçmə müşahidəsinə nisbətən daha çox qeyd səhvə yol verilir).

Seçmə müşahidəsini təşkil edərkən seçmə məcmusu üçün vahidlərin seçilməsi və onun formalaşdırılması, əldə edilmiş göstəricilərin baş məcmuya şamil edilməsi metodikası qarşısında qoyulan aşağıdakı tələblərə ciddi əməl olmalıdır:

- 1) Baş məcmunun hüdudları və strukturu, başqa sözlə, tədqiqatçıda baş məcmudakı vahidlərin sayı və onların tipləri üzrə paylanması haqqında tam təsəvvür olmalıdır.
- 2) Seçmənin tipi və seçmə məcmu üçün vahidlərin seçilməsi metodikası müəyyən olunmalıdır.
- 3) Seçmənin təsadüfiliyinin təmin edilməsidir.

"Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi" kursundan məlum olduğu kimi baş məcmudan (N) seçmə məcmuya (n), yəni tədqiqata məruz qalacaq vahidləri seçmək üçün təsadüfi, tipik, mexaniki və ya seryalı seçmə üsullarından istifadə edilə bilər.(14)

Müşahidə vahidini təsadüfi üsulla seçərkən hər bir müşahidə vahidinin seçməyə düşməsi üçün imkan yaradırlar. Belə halda müşahidə vahidləri seçməyə təsadüfi-püşkə əsasən düşür. Vahidləri bu üsulla seçmək üçün məcmuun hər bir vahidi üçün çox da böyük olmayan, xarici görkəmcə bir-birinə bənzəyən kartoçka, jeton və ya bilet hazırlanır. Hazırlanmış beş kartoçka və ya biletlərə həmin vahidin sıra nömrəsi yazılır və yarıqapalı qutuya atılır. Həmin qutudan müşahidənin planında müəyyən edilmiş sayda təsadüfi qaydada kartoçka çıxarılır. Belə halda hər bir vahidin seçməyə düşməsi üçün eyni imkan yaranır. Qutudan çıxarılan (seçməyə düşən) vahidlərə aid kartoçkalar yenidən geri qutuya qaytarılırsa, deməli, həmin vahid seçmədə başqa vahidlərlə birlikdə təkrarən iştirak etmək imkanı qazanır. Belə seçmə təkrar olunan təsadüfi seçmə adlanır.

Qutudan çıxarılmış vahidlərin kartoçkaları bir daha qutuya qaytarılmırsa, deməli o vahid həmin seçmə prosesində təkrarən iştirak edə bilmir. Belə seçmə təkrarolunmayan təsadüfi seçmə adlanır. Təkrar olunmayan təsadüf seçmənin məlumatları təkrar olunan təsadüfi seçməyə nisbətən daha dəqiq olur.

Mexaniki seçmə zamanı məcmunu bütün vahidləri müəyyən qaydada (əlifba sırası ilə, coğrafi əlamətə görə və s.) düzülür və sonradan müəyyən fasilədən bir

müşahidə olunacaq vahidlər götürülür. Məsələn, müəssisələrdə orta əmək haqqını öyrənmək üçün on min fəhlədən iki minini seçib tədqiq etmək lazmdırsa əvvəlcə həmin fəhlələrin ya əmək haqqının səviyyəsinə görə, ya da əlifba sırası ilə siyahısı tutulur. Bu siyahı iki min hissəyə (seçmənin sayına) bölünür. Hər qrupa düşən vahid tədqiqat üçün götürülür.

Tədqiqat üçün müşahidə vahidlərini tipik üsulla seçərkən tədqiq edilən məcmu əvvəlcə müəyyən əlamətə görə bir sıra tipik qruplara (stratalara) ayrılır, sonra hər bir qrupdan təsadüfi və ya mexaniki üsulla müşahidə vahidi seçilir. Hər bir qrup üzrə seçilmiş vahidlərin sayının cəmi seçmə məcmudakı vahidlərin ümumi sayına bərabər olmalıdır.

Məlumdur ki, tipik qruplaşdırma bir neçə əhəmiyyətli əlamətə görə aparılır və onun əsas məqsədi məcmu daxilində bir – birindən ciddi fərqlənən tipləri (təbəqələri, strataları) ayırmaqdır. Lakin bu zaman hər bir tipdə vahidlərin eyni keyfiyyətliliyinin yüksək səviyyəsi təmin olunmalıdır.

Sosial-iqtisadi statistikada stratalaşdırma mülkiyyət formalarına, ərazi prinsiplərinə, gəlirlərin səviyyəsinə fəaliyyət sferasına, görə aparıla bilər. Öyrənilən məcmu üzrə daha dəqiq nəticələrin alınması imkanın yüksək olması, öyrənilən məcmunun ayrı-ayr hissələri, seqmentləri üzrə müxtəlif dəqiqlik dərəcəsinə materialların əldə edilməsi zərurəti, təşkilati məsələlərin üstünlüyü, stratalar kəsiyində müqayisəli təhlilin aparılması zəruriliyi və s. stratalaşdırılmış seçmənin tətbiqinin səbəbləri kimi qəbul edilir.

Stratalaşdırılmış seçmədə təsadüfi xətanın qiyməti təbəqələr arasında əlamətin variasiyası ilə müəyyən edilir. Ona görə də təbəqələri mümkün halda yekcins formalaşdırmaq lazımdır. Təbəqələr arasındakı variasiyanın təsiri mümkün deyil, çünki təbəqələrin formalaşmasında baş məcmunun faktiki quruluşu nəzərə alınmalıdır.

Aşağıdakılara nail olmaq stratalaşdırılmış seçmənin ümumi prinsipidir:

- stratalar arasında orta kəmiyyətlərin böyük fərqi;
- stratalar daxili vahidlərin maksimal yekcinsliyi.

Bu seçmənin digər seçmə üsulları ilə müqayisədə əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, burada representativlik xətasının qiyməti xeyli dərəcədə az olur. Stratalaşdırılmış seçmənin 3 növü vardır:

- 1) proporsional seçmə - seçmənin məcmunun quruluşu baş məcmunun quruluşuna proporsionaldır.
- 2) bərabər seçmə - təbəqələr üzrə seçmə məcmusunun vahidlərinin bərabər yerləşdirilməsidir
- 3) optimal seçmə - hər bir təbəqə üzrə dispersiyanın qiymətinə proporsional olan hissələrin seçimidir.

Proporsional seçmənin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, seçmə məcmusunda baş məcmuda olduğu kimi stratalar arası nisbətlər qorunub saxlanır. Məsələn, əgər 10%-li seçmə aparılırsa, onda hər bir stratada seçmə 10%-li olmalıdır. Hər tip üzrə bərabər həcmli seçmə, yəni seçmə vahidlərinin bərabər yerləşməsinə misal göstərək. Məsələn, seçmənin ümumi həcmi 3600 vahiddirsə və baş məcmu 8 təbəqəyə (tipə) bölübsə, onda hər tipdə seçmənin həcmi 450 vahid təşkil etməlidir. Baş məcmuda təbəqələrdə vahidlərin sayının differensiyası zamanı bərabər yerləşmə üstünlük təşkil edir.

Optimal seçməyə Neyman metodu da deyilir. Belə ki, bu üsul ilk dəfə Neyman tərəfindən irəli sürülüb. Optimal seçmənin nəzəri əsasını araşdıraraq. Baş məcmu yekcins olmadıqda representativlik xətası daha böyük qiymət alır. Beləliklə, representativ xətanın qiymətinin stratalar üzrə hamarlaşdırılması üçün seçmə məcmusunun tərkibində dispersiyası yüksək olan strataların həcmi artırmaq lazımdır. Lakin bu növ seçmənin tətbiqi bəzən layihələşdirmə mərhələsində hər bir strata üzrə dispersiya haqqında məlumatın olmaması üzündən mümkün olmur. Yalnız müayinə aparıldıqdan sonra optimal seçmənin tətbiqinin nə dərəcədə məqsədə uyğun olduğunu söyləmək olar.

Stratalaşdırılmış seçmədə hansının seçilməsi üçün əvvəlcədən hesablamalar aparılır və hansı ölçüdə seçmə məlumatlarının dəqiqliyinin artmasının baş verməsi məsələsi müəyyən edilir.

Tipik seçmə bir çox hallarda bir neçə mərhələdən (pillədən) keçir. Lakin mərhələdə seçmənin öz vahidi olur. Buna çoxpilləli seçmə deyilir. Deyilənləri sənayenin müxtəlif sahələrində çalışan işçilərin ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə üsulu ilə statistik öyrənilməsi misalında izah edək. Əvvəlcə öyrənməyə cəlb olunan ev təsərrüfatlarının sənayenin müxtəlif sahələri arasında bölüşdürülür. Bu seçmənin birinci mərhələsidir. Bu mərhələdə müxtəlif sənaye sahələrinin təmsil olunması təmin edilir. Burada seçmə vahidi sənayenin ayrı – ayrı sahələridir. Sonra sənayenin hər bir sahəsində müəssisələr seçilir. Bu seçmənin ikinci mərhələsidir. Bundan sonra hər müəssisədə çalışan işçilərin ümumi sayından tədqiqata cəlb olunan işçilərin sayı müəyyən edilir və i.a. Bu seçmənin növbəti mərhələsidir. Bu proses tədqiqatın məqsədindən asılı olaraq davam etdirilir və işçilərin ailə büdcəsi tədqiq olunur. Bununla da iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çalışan işçilərin həyat tərzinə xarakteristika vermək olar.

Kiçik müəssisələr əsasən çoxpilləli tipik seçmə əsasında müşahidəyə cəlb edilir.

Seryalı seçmə başqalarından onunla fərqlənir ki, bu üsulla seçmə zamanı müşahidə üçün tədqiq ediləcək məcmudan ayrı-ayrı vahidlər deyil, bir neçə vahidi birləşdirən, çox da böyük olmayan məcmular, qruplar (yuvalar) götürülür. Götürülmüş seryalarda (qruplarda) olan bütün vahidlər başdan-başa qaydada tədqiq edilir.

Seçmə məcmusuna daxil edilən vahidlərin ümumi həcmi baş məcmunun 20%-dən çox olmur.

Kiçik müəssisələrin tədqiqi zamanı statistik müşahidəsinin qarşısına qoyulan əsas tələblərdən biri toplanmış məlumatların həqiqətə uyğunluğu və dəqiqliyinə nail olmaqdır. Yalnız düzgün məlumatlar əsasında düzgün nəticə çıxarmaq və dövlətin idarə olunmasına köməklik etmək olar. Müşahidə materiallarının düzgünlüyü müşahidənin təşkilat və proqram-metodik məsələlərinin düzgün həllindən çox asılıdır. Lakin hətta yaxşı təşkil olunmuş statistika müşahidələri nəticəsində əldə

edilmiş statistika məlumatlarında da müəyyən səhvlərə və xətalara rast gəlmək olar. Statistika müşahidəsi nəticəsində əldə edilmiş kəmiyyətlə öyrənilən hadisənin həqiqi qiyməti arasında yaranmış fərq statistika müşahidəsinin səhvi və ya xətası adlanır.

Müşahidənin səhvi mənşəyinə və xarakterinə görə müxtəlif olur. Bu səhvlər müşahidə vahidlərini tam əhatə etmədikdə, qeydiyyatı pis apardıqda və ya heç aparmadıqda, məlumatları qəsdən təhrif etdikdə və sair hallarda baş verir.

Statistika müşahidəsinin səhvi yaranma mənbəyinə və səhvlərin mahiyyətinə görə müxtəlif olur. Müşahidənin səhvini adətən qeydiyyat və representativ səhvlərə ayırırlar. Bu səhvlərin hər biri müntəzəm və təsadüfi səhvlərə ayrılır. Qeydiyyat səhvi faktların düzgün müəyyən edilməməsi və ya düzgün qeydə alınmaması nəticəsində baş verir. Belə səhvlərə müşahidənin bütün formalarında rast gəlmək mümkündür. Təsadüfi qeydiyyat xətası müxtəlif təsadüfi səbəblər (məsələn, qeydiyyatçının faktları düzgün dərk etməməsi və yaxud rəqəmləri təsadüfən səhv yazması nəticəsində) baş verir. Belə səhvlər kütləvi müşahidələr zamanı böyük ədədlər qanununun təsiri ilə əsasən dəf edilir və müşahidənin nəticəsinə ciddi təsir etmir.

Müntəzəm qeyd səhvləri ölçü vahidlərinin göstərilməməsi, məlumatların yuvarlaqlaşdırmaq meyli və s. hallarda baş verir. Məsələn, şifahi sorğu zamanı bəzi işçilərin iş stajlarını və əmək haqlarını sonu "sıfırla" və ya "5"-lə bitən ədədlərədək yuvarlaqlaşdırırlar. Belə səhvlər qərəzsiz (qəsdən edilməyən) səhvlərdir. Qərəzli xəta ayrı-ayrı şəxslərin bilərəkdən məlumatları təhrif etməsi nəticəsində baş verir. Qəsdən edilmiş bütün səhvlər müntəzəm səhvlərdir. Müntəzəm səhvlərin müsbət və mənfi qiymətləri yekunlaşdırma zamanı bir-birini dəf edir.

Qeyri-ümumi müşahidələr zamanı seçmə məcmunun qiymətləri ilə baş məcmuya aid olan qiymətlər arasında uyğunsuzluq yaranır. Seçmə məcmun baş məcmuyu əks etdirmə dərəcəsi representativ səhv adlanır. Müntəzəm representativlik səhvi seçmə müşahidəsinin keçirilməsi prinsiplərinin pozulması nəticəsində yaranmış qeyri-dəqiqliklər nəticəsində də əmələ gəlir. Təsadüfi səhvlər müşahidənin qeyri-

ümumi qaydada aparılması nəticəsində seçmə məcmunun baş məcmuyu dəqiq əks etdirilməməsi nəticəsində yaranan səhvlərdir.

Müntəzəm səhvlərin yaranması hər şeydən əvvəl seçmənin tətbiq edilən növündən asılıdır. Təsadüfi seçmə prinsiplərinə əməl edildikdə seçmənin səhvi (μ) birinci növbədə seçməyə düşən vahidlərin sayından (n) asılıdır. Böyük ədədlər qanununa görə bütün başqa şərtlər eyni olduqda müşahidə üçün seçilmiş vahidlərin sayı nə qədər çox olarsa seçmə səhvinin həcmi də bir o qədər az olar.

Seçmə səhvi aşağıdakı düsturlarla müəyyən edilir:

$$\mu = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}}$$

$$\text{hissə üçün seçmənin orta səhvi } \mu = \sqrt{\frac{pq}{n}} ; \quad \mu = \sqrt{\frac{p(1-p)}{n}}$$

$$\text{və ya } \mu = \sqrt{\frac{w(1-w)}{n}}$$

düsturları ilə hesablanır.

Əgər seçmə təkrarolmayan qaydada aparılırsa, yuxarıdakı düsturlara $1 - \frac{n}{N}$ vuruğunu əlavə etmək lazımdır. $\frac{n}{N}$ baş məcmuudan seçilmiş vahidlərin hissəsini göstərir və həmişə vahiddən kiçik qiymət alır.

Burada:

μ – seçmə səhvinin orta həcmi;

σ^2 - dipresiyası;

n - seçməyə götürülmüş vahidlərin sayı;

p - baş məcmuda verilmiş əlamətə malik olan vahidlərin sayı;

q – həmin əlamətə malik olmayan vahidlərin sayı;

w - seçmə məcmuuda öyrənilən əlamətə malik olan vahidlərin hissəsini göstərir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$w = \frac{m}{n}$$

Burada:

m - əlamətə malik olan vahidlərin sayını göstərir.

Böyük ədədlər qanununa görə seçmə və baş məcmunun ümumiləşdirici göstəriciləri arasındakı fərq müəyyən ehtimalda, müəyyən bir kəmiyyətdən kənara çıxma bilməz və bu seçmə səhvinin son (kənar) həddi (Δ_x) adlanır və kiçik müəssisələrin fəaliyyətini tədqiq edərkən seçmə səhvinin son (kənar) həddini (Δ_x) aşağıdakı düsturun köməklili ilə müəyyən edirlər:

$$\Delta_x = t \sqrt{\frac{\sigma^2}{n_x}} \quad \text{və ya} \quad \Delta_x = t\mu$$

Bu düsturda "t" etibarlılıq əmsalını, σ - isə dispersiyanı göstərir.

"t" -nin qiyməti xüsusi tərtib edilmiş cədvəl əsasında müəyyən edilir. Həmin cədvələ əsasən ehtimal 0,683 olduqda t-nin qiyməti 1-ə, 0,954 olduqda 2-yə və 0,997 olduqda 3-ə bərabər olur. Göründüyü kimi, t-nin qiyməti artdıqca ehtimal vahidə yaxınlaşır. Məsələn, 0,954 ehtimalında (yəni, $t=2$ olduqda) təsdiq etmək olar ki, seçmə məcmuun göstəriciləri baş məcmuun göstəricilərindən $\pm 2 \mu$ -dən çox uzaqlaşmayacaqdır. Bu isə o, deməkdir ki, tədqiq edilən hər min haldan ancaq ikisində $\pm 2 \mu$ qədər uzaqlaşma (kənarlaşma) ola bilər.

Seçmə mümkün olan xətası onun orta xətası əsasında müəyyən müəyyən edilir. Bu rus riyyaziyyatçı alimləri, akademiklər P.L.Çebışev və A.M. Lyapunovun hazırladıkları teorem əsasında aşağıdakı düsturlarla həll edilir:

$$P = \left[|\tilde{x} - \bar{x}| \leq t \sqrt{\sigma^2 / n} \right] = F(t)$$

hissə üçün ,

$$P = \left[|W - P| \leq t \sqrt{\frac{pq}{n}} \right] = F(t)$$

Burada :

$F(t)$ - normal paylanma funksiyasını göstərir və aşağıdakı kimi hesablanır:

$$F(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-t}^{+t} e^{-t^2/2} d(t)$$

Normal paylanmanın funksiyasının qiyməti bu funksiya üçün xüsusi tərtib olunmuş cədvələ görə təyin edilir.

Təsadüfi və mexaniki üsulla seçmə zamanı baş məcmudan seçmə məcmuya düşəcək vahidlərin sayı aşağıdakı düsturlara əsasən müəyyən edilir :

Təkrar qaydada

a) baş ortada

$$n_x = \frac{\sigma^2}{\mu^2} ; \quad n_x = \frac{t^2 \cdot \sigma^2}{\Delta_x^2}$$

b) hissə üçün

$$n_p = \frac{t^2 \cdot w(1-w)}{\Delta_p^2}$$

Təkrar olmayan qaydada

b) baş ortada

$$n_x = \frac{t^2 \sigma^2 N}{\Delta_x^2 N + t^2 \sigma^2}$$

b) hissə üçün

$$n_p = \frac{t^2 \cdot w(1-w)N}{\Delta_p^2 N + t^2 w(1-w)}$$

Tipik və seriyalı üsulla seçmə zamanı baş məcmudan seçmə məcmuya düşəcək vahidlərin sayı aşağıdakı düsturlara əsasən müəyyən edilir :

Cədvəl 2.1

Tipik və seriyalı üsulla seçmə zamanı seçmə vahidlərinin sayının hesablanması düsturları

	Təkrar qaydada	Təkrar olmayan qaydada
Tipik seçmə	$n = \frac{t^2 \sigma^2}{\Delta^2}$ $n = \frac{t^2 p_1 q_1}{\Delta^2}$	$n = \frac{N t^2 \sigma_1^2}{N \Delta^2 + t^2 \sigma_1^2}$ $n = \frac{N t^2 p_1 q_1}{N \Delta^2 + t^2 p_1 q_1}$
Seriyalı seçmə	$s = \frac{t^2 \sigma_s^2}{\Delta^2}$ $s = \frac{t^2 \sigma_p^2}{\Delta^2}$	$s = \frac{s t^2 \sigma^2}{(s-1) \Delta^2 + t^2 \sigma_s^2}$ $s = \frac{s t^2 \sigma_p^2}{(s-1) \Delta^2 + t^2 \sigma_p^2}$

Böyük ədədlər qanununa əsasən müəyyən edilmiş yuxanda göstərilən düsturlar təsadüfi seçmə zamanı tətbiq edilə bilər.

Seçmə müşahidəsi zamanı buraxılan səhvləri aşkar etmək və buraxılmış səhvləri düzəltmək üçün statistika müşahidəsinin materialları yoxlanılır. Müşahidə materialları hesabi və məntiqi baxımdan yoxlanılır. Hesabi yoxlama zamanı müxtəlif hesablamaların və yekunların dəqiqliyi, formulyarların doldurulmasının düzgünlüyü və s. yoxlanılır. Məntiqi yoxlama zamanı isə hər bir ev təsərrüfatı üzrə toplanmış məlumatın məzmununun məntiqi cəhətdən düzgünlüyü nəzərdən keçirilir. Məntiqi yoxlama zamanı formulyarların müxtəlif suallarına cavabları bir-biri ilə, cari dövrün məlumatları və ya məlum normativlərlə müqayisəsindən istifadə edilir.

Seçmə müşahidəsinin, o cümlədən kiçik müəssisələrin fəaliyyəti üzərində müşahidənin aparılmasının son vəzifələrindən biri yoxlanılan əlamət üzrə baş məcmunun qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Burada istehsalın, satışın, investisiya qoyuluşunun ümumi həcmi və s. nəzərdə tutulur. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün

birbaşa (yenidən hesablama) metodundan istifadə olunur. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əlamətin seçmə müşahidəsi nəticəsində əldə edilmiş orta qiyməti baş məcmuya şamil edilir.

2.2 Seçmə statistik müşahidələrin yeni qaydaları

Azərbaycanın rəsmi statistikasında müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumatın ümumi(başdan-başa) və ya qeyri – ümumi (seçmə) statistika müşahidəsi ilə əldə edilməsi Nazirlər Kabinetinin 20 aprel 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq etdiyi “İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının hədləri” adlı qərara əsasən müəyyən edilir. Bu qərara əsasən iri müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumat ümumi(başdan-başa), kiçik müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumat isə seçmə statistika müşahidəsi üsulu ilə əldə edilir. Orta müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumatların toplanması ayrı- ayrı ölkələrdə müxtəlif formadadır. Belə ki, bəzi ölkələrdə orta müəssisələri iri müəssisələr cərgəsinə qatılır və onun fəaliyyəti haqqında məlumat ümumi(başdan-başa) , digər ölkələrdə isə bu müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumat kiçik müəssisələr kimi, seçmə üsulu ilə əldə edilir.(1)

Ölkəmizin rəsmi statistikasında aşağıdakı müəssisələr kiçik sahibkarlıq subyektləri hesab olunur:

- sənaye və tikintidə işçilərinin sayı 40 nəfərdən və illik dövriyyəsi 200.000 manatdan az olan müəssisələr;
- elmi-texniki və konsaltinq xidmətində 20 nəfər və 150.000 manatdan az illik dövriyyəsi olan müəssisələr;
- kənd təsərrüfatında 15 nəfər və 100.000 manatdan az illik dövriyyəsi olan müəssisələr;
- topdansatış ticarətdə 10 nəfər və 300.000 manatdan az illik dövriyyəsi olan müəssisələr;

-pərakəndə satış ticarəti, nəqliyyat, xidmət və digər iqtisadi fəaliyyət növlərində 5 nəfər və 100.000 manatdan az illik dövriyyəsi olan müəssisələr.

Bu hədləri aşan müəssisələr orta və iri hesab edilir və bu müəssisələrin işi təmsil etdikləri sahə üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün onların fəaliyyəti haqqında məlumat ümumi(başdan-başa) statistika üsulu ilə əldə edilir.

Azərbaycan Respublikası DSK –nin metodoloji tövsiyyələrində göstərilir ki, seçmə statistik müşahidələrin (məyayinələrin) keyfiyyətini yüksəltmək üçün seçmə müşahidənin aparılmasına yeni qaydalar tətbiq edilir. Bu müşahidələrin keyfiyyətinə baş məcmudan seçməyə düşəcək vahidləri seçən zaman baş verən xəta – seçmə xətası da təsir edir. Seçmə xətası statistika müşahidənin xətasının bir hissəsidir və o, məlumat mənbəyinin bütövlüyündən, seçmə müşahidəsinin üsulundan, məlumatların qruplaşdırılmasından və s. asılıdır. (6)

Məlumdur ki, seçmə əlamətinin qiymətləri normal paylandığı halda seçmə mərhələsində xətanın son həddi hesablanır. Seçmə əlamətinin qiymətlərinin normal paylanması üçün əvvəlcə qruplaşdırma aparılır, yəni müşahidə obyektləri eynikeyfiyyətli qruplara ayrılır. Bu isə seçmə xətasının azalmasına səbəb olur. Müşahidə obyektlərinin qruplaşması mikro məlumatlara əsasən SPSS proqram paketinin köməyi ilə həyata keçirilir. Beləki, bu proqram paketində cədvəl və qrafiklərin tərtibi, orta kəmiyyətlərin müqayisəsi, korrelyasiya- reqressiya, dispersiya və s. həll etmək üçün proqramlar mövcuddur. SPSS proqram paketinin köməyi ilə baş məcmunu təmsil edə bilən seçmə məcmunu formalaşdırmaq olar. (1)

Müşahidə obyektlərinin qruplaşması seçmə məyayinəsinin hazırlıq və yekun mərhələsində həyata keçirilir. Hazırlıq mərhələsindəki qruplaşma seçmə şəbəkəsini formalaşdırmaq, yekun mərhələdəki qruplaşma isə seçmə müşahidəsinin nəticəsini yekunlaşdırmaq və seçmə müşahidəsi zamanı yaranan xətanı qiymətləndirmək üçün aparılır.

Seçmə məlumatlarının paylanma göstəricilərinin statistik qiymətləndirilməsində iki yanaşma vardır:

1) Nöqtəli;

2) İnterval (fasilə).

Nöqtəli yanaşma zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

- 1) Momentlər metodu;
- 2) Ən kiçik kvadratlar metodu;
- 3) maksimum oxşarlıq metodu.

Nöqtəli yanaşmanın ən sadə metodu olan momentlər metodu vasitəsilə seçmə əlamətinin statistik xarakteristikaları (orta kəmiyyət, dispersiya, orta kvadratik kənarlaşma, asimmetriya əmsalı, ekses əmsalı, variasiya əmsalı və s.) öyrənilir və təsadüfi kəmiyyətin normal paylanma qanunauyğunluğu müəyyən edilir. Təsadüfi kəmiyyətin paylanması normal olmadıqda, onun normallaşdırılması prosesi davam edir. Ancaq bu metod kiçik həcmli seçmələrdə çox səmərəli deyil.

Ən kiçik kvadratlar metodundan reqressiya tənliklərinin parametrlərini müəyyən etmək üçün istifadə edilir.

Reqressiya tənliklərinin parametrlərindən, amil və nəticə əlamətlərinin orta qiymətlərindən, orta kvadratik kənarlaşmasından, korrelyasiya əmsalından istifadə etməklə elastiklik əmsalları aşağıdakı kimi hesablanır:

Başqa amillərin sabit olduğu halda, hər hansı bir amil əlamətinin 1% dəyişməsi nəticəsində, nəticə əlamətinin neçə % dəyişməsini xarakterizə edən elastiklik əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\alpha(j) = a(j) * \frac{\bar{X}_i}{\bar{Y}_i}$$

Başqa amillərin sabit olduğu halda, hər hansı bir amil əlamətinin orta kvadratik kənarlaşması 1% dəyişməsi nəticəsində, nəticə əlamətinin orta kvadratik kənarlaşmasının neçə % dəyişməsini xarakterizə edən elastiklik əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\beta(j) = a(j) * \frac{\sigma_x}{\sigma_y}$$

Bütün amillərin 1% dəyişməsi nəticəsində, nəticə əlamətinin neçə % dəyişməsini xarakterizə edən elastiklik əmsalı aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\Delta(j) = r * \frac{\beta(j)}{R^2}$$

Burada:

a_i -reqressiya tənliyinin parametrlərini;

\bar{X}_i -amillərin orta qiymətini;

σ_x – amil əlamətinin orta kvadratik kənarlaşmasını;

σ_y – nəticə əlamətinin orta kvadratik kənarlaşmasını;

r –korrelyasiya əmsalını;

R^2 – determinasiya əmsalını göstərir.

Yuxarıdakı düsturlar bir daha sübut edir ki. elastiklik əmsalları amil və nəticə əlamətlərinin orta qiyməti ,orta kvadratik kənarlaşması və s. parametrlərə əsasən hesablanı bilər.

Nöqtəli yanaşmanın ən səmərəli metodu maksimum oxşarlıq metoddur. Bu metod o biri metodları ilə müqayisədə daha çox üstünlüklərə malikdir.

İnterval (fasilə) üsulu ilə seçmə müşahidəni qiymətləndirən zaman standart xəta aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$S_e = \sqrt{\frac{\sigma^2}{n}}$$

Burada:

σ^2 - seçmə məcmunun dispersiyasını;

n - seçilmiş vahidlərin sayını göstərir.

Seçmə məcmunun dispersiyasını aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$\sigma^2 = \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}{n}$$

Burada:

y_i - i-ci seçmə əlamətinin qiymətini,

\bar{y} - əlamətinin orta qiymətini göstərir.

Seçmə müşahidəsinin keyfiyyəti standart xətanın hüdudundan, nisbi standart xətdən və variasiya əmsalından asılıdır.

Standart xətanın hüdudu aşağıdakı kimi hesablanır:

$$LSE = t \cdot S_e$$

Standart xətanın hüdudu düsturundan və nəticə əlamətinin orta qiymətindən istifadə etməklə, orta kəmiyyətin etibarlılıq intervalının qiymətlərini hesablamaq olar:

$$Y_a = \bar{y} - LSE ;$$

$$Y_y = \bar{y} + LSE$$

Burada,

Y_a və Y_y - etibarlılıq intervalının aşağı və yuxarı qiymətlərini göstərir.

Variasiya əmsalını isə aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$CV = \frac{S_e}{\bar{y}} * 100$$

Bu göstəricidən seçmə müşahidəsinin nisbi standart xətasını təyin edərkən istifadə edilir.

Seçmə müşahidəsinin məlumatlarını statistik öyrənərkən parametrik metodlarla bərabər , qeyri-parametrik metodlardan da geniş istifadə edilir. Parametrik metodlarda təsadüfi kəmiyyətlərin statistik xarakteristikaları öyrəniləndiyi halda , qeyri-parametrik metodlarda iki seçmə məcmusunun eyni keyfiyyətliliyi xüsusi kriteriyaların köməyi ilə yoxlanılır. Bu kriteriyalardan ən çox Kolmoqorov-Smirnov , Manna-Uitni və Vilkokson kriteriyası istifadə edilir. Seçmə məcmusunun eyni keyfiyyətliliyini yoxlamaq üçün kriteriyayı seçərkən seçmənin sərbəst və qeyri-sərbəst olması da nəzərə alınmalıdır.

Hal-hazırda müəssisələr statistikasında seçmə müşahidəsinə apararkən üçün müəssisələr yalnız istehsal göstəricilərinə (işçilərin sayı, əkin sahəsi və s.) görə

qruplaşdırılır. Lakin müəssisələrin yalnız istehsal göstəricilərinə görə qruplaşdırılması seçmə müşahidəsinin keyfiyyətli aparılmasını təmin etmir. Ona görə də müəssisələrin əsas iqtisadi göstəricilərə (aralıq istehlak, əlavə dəyər, mənfəət, əsas kapitalın istehlakı, və s.) görə qruplaşdırılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır.

III FƏSİL Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin seçmə müayinələr vasitəsilə statistik tədqiqi

3.1 Azərbaycan Respublikasında seçmə müayinələr vasitəsilə əldə edilmiş məlumatlar əsasında kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin statistik öyrənilməsi

Seçmə müşahidəsindən kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin öyrənilməsində daha geniş istifadə olunur. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası DSK –də müəyyən təcrübə toplanmışdır. Belə ki, ölkədə kiçik müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar həm dəyər (istehsalın həcmi,satılmış məhsulların dəyəri,investisiya qoyuluşu və s.),həm də onların işgüzar fəallığını ifadə edən göstəricilər(müəssisənin cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsi,məhsullara olan tələbat,yaxın perspektiv üçün proqnoz və i. a.) üzərində müşahidə aparılır. Müşahidə hər rübdə bir dəfə həyata keçirilir .Müşahidə obyektinə qanunvericilik qaydasında müəyyən edilmiş kiçik sahibkarlıq subyektləri,yaxud da kiçik müəssisələr daxil edilir.

Son illərdə ölkə Prezidentinin sərəncamı ilə regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı icra edilən çoxsaylı tədbirlərin nəticəsi olaraq regionlarda kiçik müəssisələrin sayında nəzərəçarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir.(4)

Cədvəl 3.4

2010- 2016 –cı illərdə ölkənin regionları üzrə kiçik müəssisələrin sayı(vahid)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ölkə üzrə - cəmi	137 020	135 353	141 422	165 277	186 898	196 327
o cümlədən:						
Bakı şəhəri	50 012	47 621	50 029	58 265	70 253	76 702
Abşeron iqtisadi rayonu	11 567	10 945	10 765	12 546	13 824	15 000
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	16 796	15 983	16 869	20 586	22 114	22 430
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	8 253	8 491	9 096	10 717	11 485	11 942
Lənkəran iqtisadi rayonu	7 916	8 690	8 996	10 193	11 935	12 500
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	6 660	6 259	6 557	8 081	9 107	9 496
Aran iqtisadi rayonu	25 188	25 434	26 135	30 256	32 670	33 414
Yuxarı Qarabağ	1 686	2 297	2 756	3 442	3 492	3 383

iqtisadi rayonu						
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	61	272	386	433	514	125
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	3 628	3 705	4 029	4 612	5 115	5 265
Naxçıvan Muxtar Respublikası	5 253	5 656	5 804	6 146	6 389	6 070

Cədvəldən görünür ki, respublika üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrin sayı 2010 -cu illə müqayisədə 2011-ci ildə mütləq ifadədə 1667 vahid azalsa da, 2012 – 2015-ci illərdə bu göstəricinin səviyyəsi davamlı olaraq artmışdır. Təhlil göstərir ki, tədqiq edilən illərdə ölkə üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrin çoxu Bakı şəhərində fəaliyyət göstərmişdir.

Son illərdə iqtisadiyyatın sahələri və sektorları üzrə mövcud olan müəssisələrin sayı və strukturunda dəyişikliklər baş vermişdir.

01.01.2018 –ci il vəziyyətinə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisə və təşkilatların iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sayı aşağıdakı kimi olmuşdur.(31)

Cədvəl 3.2

01.01.2018 –ci il vəziyyətinə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisə və təşkilatların iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sayı

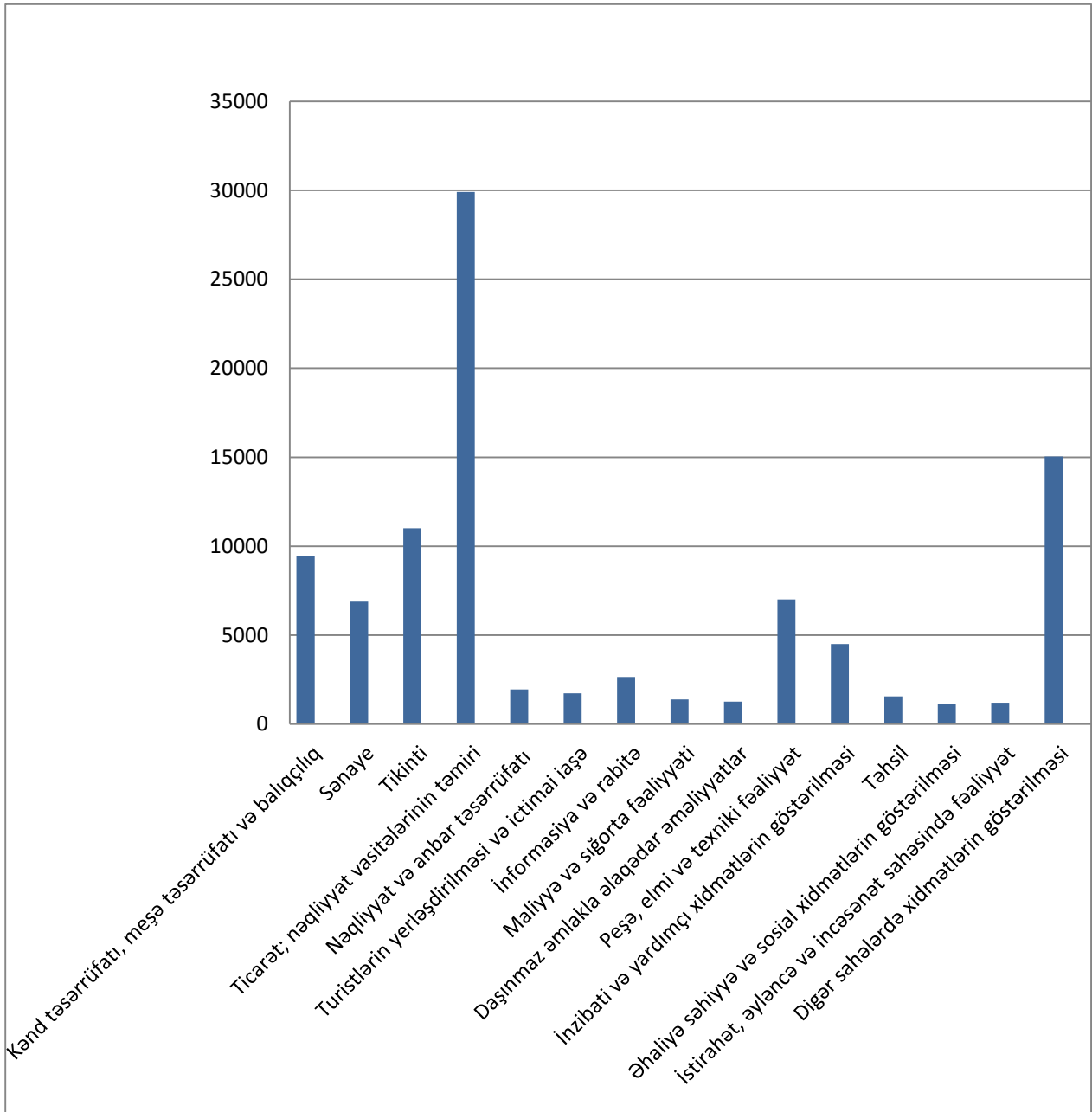
Fəaliyyət növləri	01.01.2018-ci il vəziyyətinə kiçik müəssisə və təşkilatların sayı	Kiçik müəssisə və təşkilatların ümumi sayına görə, %-lə	Müəssisə və təşkilatların ümumi sayında kiçik müəssisələrin xüsusi çəkisi, %-lə
CƏMİ	96684	100	81,5
o cümlədən:			
Kənd təsərrüfatı, meşə	9464	9,8	90,7

təsərrüfatı və balıqçılıq			
Mədəncıxarma sənayesi	730	0,8	87,6
Emal sənayesi	5791	6	89,7
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	101	0,1	32,2
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı	260	0,3	52
Tikinti	10999	11,4	92,5
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	29913	30,9	96,1
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	1948	2	84
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	1721	1,8	89,9
İnformasiya və rabitə	2652	2,7	89,2
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	1387	1,4	84,8
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	1258	1,3	83,4
Peşə, elmi və texniki fəaliyyət	7006	7,2	87,1
İnzibati və yardımçı xidmətlərin göstərilməsi	4506	4,7	92,8
Təhsil	1557	1,6	41,2
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	1149	1,2	63,3
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	1204	1,2	66,4

Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	15038	15,6	70,1
--	-------	------	------

Cədvəldən göründüyü kimi, 01.01.2018-ci il vəziyyətinə ölkə üzrə kiçik müəssisə və təşkilatların sayı 96684 vahidə bərabər olmuşdur . Ölkə üzrə olan bütün müəssisə və təşkilatların ümumi sayında kiçik müəssisələrin xüsusi çəkisi 81,5% təşkil etmişdir. Ölkə üzrə olan kiçik müəssisə və təşkilatların ümumi sayında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq müəssisələrinin xüsusi çəkisi 9,8%, sənaye müəssisələrinin xüsusi çəkisi 17%, o cümlədən mədənçıxarma sənayesi müəssisələrinin xüsusi çəkisi 0,8%,emal sənayesi müəssisələrinin xüsusi çəkisi 6%, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı müəssisələrinin xüsusi çəkisi 0,1%, su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı müəssisələrinin xüsusi çəkisi 0,3%, tikinti müəssisələrinin xüsusi çəkisi 11,4%, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri müəssisələrinin xüsusi çəkisi 30,9%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı müəssisələrinin xüsusi çəkisi 2%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,8%, informasiya və rabitə müəssisələrinin xüsusi çəkisi 2,7%, maliyyə və sığorta fəaliyyəti göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,4% , daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatları həyata keçirən müəssisələrin xüsusi çəkisi 1,3% , peşə, elmi və texniki fəaliyyəti göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 7,2 % , inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 4,7% ,təhsil müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,6%,əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,2% , istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,2%,digər sahələrdə xidmətlər göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 15,6% təşkil etmişdir. Deməli, kiçik müəssisə və təşkilatların ümumi sayında ən yüksək xüsusi çəkiyə ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri müəssisələri malikdir.

01.01.2018 –ci il vəziyyətinə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisə və təşkilatların iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sayı haqqında daha aydın təsəvvür əldə etmək üçün aşağıdakı histoqrama nəzər salaq:

Şəkil 3.1 01.01.2018 –ci il vəziyyətinə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisə və təşkilatların iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sayı

Çəkilməmiş qrafik bir daha sübut edir ki, 01.01.2018 –ci il vəziyyətinə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisə və təşkilatların iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə ümumi sayında ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri müəssisələrinin sayı daha çoxdur.

Azad sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqədar olaraq ölkədə ticarət fəaliyyəti gözləndirilən fərdi sahibkarların sayının artması və fərdi sahibkarlar üzrə reyestrin yaradılması bu sahədə statistik ucotun yenidən qurulması zərurətini yaratmışdır. Son zamanlar istehlak mallarının çox hissəsinin hüquqi şəxs yaratmadan ticarətlə məşğul olan fərdi sahibkarların satdığı bir şəraitdə istehlak bazarının vəzyyəti barəsində daha tam və düzgün informasiya əldə etmək üçün Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin "Ticarət statistikasını" şöbəsi tərəfindən beynəlxalq statistik metodologiyaya müvafiq olaraq, respublikanın bütün bölgələrinin ticarət subyektlərində vaxtaşırı seçmə müayinələr həyata keçirilir.

Əvvəllər hüquqi şəxs yaratmadan ticarətlə mal dövriyyəsinin həcmi müəyyən etmək üçün ev təsərrüfatları büdcələrinin seçmə müayinələrinin məlumatlarından istifadə edilirdi. 1999-cu ildən etibarən DSK tərəfindən fərdi sahibkarlar üzrə Dövlət reyestri yaradıldı. Bu işə pərakəndə mal dövriyyəsinin çox hissəsini təşkil edən bu vahidlərin işinin öyrənilməsi və müvafiq göstəricilərin hesablanması üçün lazımi imkanlar yaratmışdır. Ticarət fəaliyyəti gözləndirilən fərdi sahibkarlar üzrə pərakəndə mal dövriyyəsinin həcmi haqqında məlumat hər rüb hesabat formasında keçirilən seçmə müşahidəsinin nəticələri əsasında əldə edilir. Mal dövriyyəsinin uçotu "Pərakəndə mal dövriyyəsinin və mal ehtiyatlarının uçotu" na dair tövsiyələrə əsasən icra edilir.

Ticarət fəaliyyəti gözləndirilən fərdi sahibkarlar üzrə seçmə müşahidəsinin keçirilməsi üçün ən mühüm məsələlərə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Dövlət reyestrinə daxil olmuş fiziki şəxslərin seçilməsi;
- 2) seçmə katoloqunun tərtibi;
- 3) seçmə əmsallarının hesablanması ;
- 4) seçmə məcmu üzrə əldə edilmiş yekunların baş məcmuya şamil edilməsi qaydalarının hazırlanması.

Respublika üzrə fiziki şəxslər üzrə mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilən seçmə müşahidəsinin təşkilini, keçirilməsi planını və onun nəticələrinin hesablanması metodlarını Azərbaycan Respublikası DSK-nin "Ticarət statistika"sı şöbəsi hazırlayır və bu şöbə müşahidə üçün fiziki şəxslərin seçilməsi və seçmə məcmu üzrə əldə edilmiş

yekunların baş məcmuya şamil edilməsi proseslərini proqram təminatı əsasında yerinə yetirir.

Hər bir bölgə üzrə fiziki şəxslərin seçmə kataloqunu hazırlayarkən əvvəlcə fiziki şəxslərin Dövlət reyestr üzrə siyahısı iqtisadi fəaliyyət növlərinin təsnifatı üzrə 45, 46, 47 kodları üzrə qruplaşdırılır.(20) Sonra bu qruplar üzrə mexaniki üsulla seçmə aparılır və hər on fiziki şəxdən biri seçilərək seçmə reyestrə daxil edilir. Əgər hər hansı qrupda fiziki şəxslərin sayı ondan azdırsa, bu zaman yenədə həmin fiziki şəxslərdən biri mütləq seçilir və ona görə də ümumi seçmənin xüsusi çəkisi 10 % -dən çox olur. Dövlət reyestr üzrə fərdi sahibkarların sayını seçmə reyestr üzrə fərdi sahibkarların sayına bölməklə, hər bir bölgə üzrə seçmə əmsalları hesablanır. Seçmə məcmu üzrə əldə edilmiş yekunları bütün fərdi sahibkarlara şamil edərkən hər bir ilkin hesabat üzrə göstəricilər müvafiq seçmə əmsalına vurulur və cəmlənir.Beləliklə, respublika üzrə yekun göstəricilər hesablanır.

2008 – 2015 –ci ildə Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə kiçik müəssisələrin pərakəndə ticarət dövriyyəsinin dinamikası aşağıdakı kimi olmuşdur:(31)

Cədvəl 3.3

2008 – 2015 –ci ildə Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə kiçik müəssisələrin pərakəndə ticarət dövriyyəsinin dinamikası (milyon manatla)

	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Ölkə üzrə - cəmi	366,0	451,3	575,4	740,4	755,0	778,3	828,4	1048,2
o cümlədən:								
Bakı şəhəri	195,1	193,0	358,9	439,7	381,4	394,5	433,8	648,1
Abşeron iqtisadi rayonu	7,1	34,2	34,1	55,6	76,3	72,5	73,7	28,3
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	14,5	23,4	27,8	39,2	106,5	109,7	112,0	116,7
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	10,8	7,1	13,2	17,3	20,7	23,2	27,0	28,1
Lənkəran	4,8	11,4	30,6	21,8	34,2	39,4	39,1	32,8

İqtisadi rayonu								
Quba-Xaçmaz İqtisadi rayonu	6,9	4,1	9,3	9,3	15,4	14,9	15,5	14,1
Aran İqtisadi rayonu	21,5	34,1	40,4	59,1	69,9	76,9	78,8	92,1
Yuxarı Qarabağ İqtisadi rayonu	1,6	3,1	5,7	5,2	6,5	7,3	7,7	6,2
Kəlbəcər-Laçın İqtisadi rayonu	0,3	0,7	0,3	0,4	0,3	0,2	0,4	0,0
Dağlıq Şirvan İqtisadi rayonu	1,6	4,5	6,6	12,0	11,5	9,7	8,9	24,2
Naxçıvan Muxtar Respublikası	101,8	135,7	48,5	80,8	32,3	30,0	31,5	57,6

3.3 sayılı cədvəlin məlumatlarına əsasən demək olar ki, 2008 – 2015 –ci ildə Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə kiçik müəssisələrin pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi ildən – ilə artmışdır. Beləki, ölkə üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2008 – ci illə müqayisədə 2009 – cu ildə 23,3%, 2009 – cu illə müqayisədə 2010-cu ildə 27,5%, 2010 – cu illə müqayisədə 2011-ci ildə 28,7%, 2011–ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 2%, 2012 – ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 3,1%, 2013 – cü illə müqayisədə 2014-cü ildə 6,4%, 2014 – cü illə müqayisədə 2015-ci ildə 26,5% artmışdır.

Təhlil göstərir ki, 2015 – ci ildə ölkə üzrə cəmi 1048,2 milyon manat pərakəndə ticarət dövriyyəsinin 648,1 milyon manatı və ya 61,8-i Bakı şəhərinin, 28,3 milyon manatı və ya 2,7%-i Abşeron İqtisadi rayonunun, 116,7 milyon manatı və ya 11,1% -i Gəncə-Qazax İqtisadi rayonunun, 28,1 milyon manatı və ya 2,7%-i Şəki-Zaqatala İqtisadi rayonunun, 32,8 milyon manatı və ya 3,1%-i Lənkəran İqtisadi rayonunun, 14,1 milyon manatı və ya 1,3% -i Quba-Xaçmaz İqtisadi rayonunun, 92,1 milyon manatı və ya 8,8% -i Aran İqtisadi rayonunun, 6,2 milyon manatı və ya 0,6%-i Yuxarı Qarabağ İqtisadi rayonunun, 24,2 milyon manatı və ya 2,3 %-i, Dağlıq Şirvan

iqtsadi rayonunun, 57,6 milyon manatı və ya 5,5%-i isə Naxçıvan iqtisadi rayonunun payına düşür.

2010 -2015 –ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisələrin əsas makro-iqtisadi göstəricilərinin dinamikası və ölkə iqtisadiyyatında kiçik müəssisələrin xüsusi çəkisi haqqında məlumatlar aşağıdakı 3.4 və 3.5 sayılı cədvəllərdə verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, cədvəldəki məlumatlar kiçik müəssisə saylan hüquqi və fiziki şəxslərə aiddir. Yəni ailə və kəndli təsərrüfatlarının məlumatları bu məlumatlara daxil edilməmişdir.

Cədvəl 3.4

2010 – 2015 – ci illərdə Azərbaycan Respublikasında kiçik müəssisələrin əsas makro-iqtisadi göstəricilərinin dinamikası

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Yaradılmış əlavə dəyər, milyon manat	1 120,0	1 227,0	1 346,5	1 466,2	1 437,0	1987,8
Ümumi mənfəət, milyon manat	78,3	85,3	122,8	165,4	175,4	...
İşçilərin orta illik sayı, min nəfər	93,2	90,2	95,5	109,0	115,0	87,6
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	207,0	222,2	263,3	303,5	348,0	302,1
Əsas kapitalla investisiyalar, milyon manat	276,3	737,6	531,6	486,5	746,5	807,2
Dövriyyə, milyon manat	3 835,5	4 208,5	5 100,6	6 072,6	5 951,7	5986,3

Cədvəlin məlumatlarına əsasən demək olar ki, ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan kiçik müəssisələrdə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 2010-cu ildə 1 120,0 milyon manata, 2011-ci ildə 1 227,0 milyon manata, 2012-ci ildə 1 346,5 milyon manata, 2013-cü ildə 1 466,2 milyon manata, 2014-cü ildə 1 437,0 milyon manata, 2015 – ci ildə isə ilkin məlumatlara əsasən 1987,8 milyon manata bərabər olmuşdur. 2010- cu illə müqayisədə 2011 –ci ildə 9,5 % ,2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 11,2 %, 2012 – ci illə müqayisədə 2013 –ci ildə 8,9 % artmış, 2013 – cü

illə müqayisədə 2014 – cü ildə 2 % azalmış, 2014 –cü illə müqayisədə 2015 –ci ildə 38,3 % artmışdır.

2010 – 2014 – cü illərdə kiçik müəssisələrin ümumi mənfəətinin həcmi 2010-cu illə müqayisədə 2011 –ci ildə 8.9 % ,2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 44,0 %, 2012 – ci illə müqayisədə 2013 –ci ildə 34.7 % artmış, 2013 – cü illə müqayisədə 2014 – cü ildə 6,0 % artmışdır. www.stat.gov.az internet saytıdan əldə edilmiş məlumatlarda 2015 – ci və 2016 – ci illərə aid məlumat olmadığı üçün digər illər müqayisə edilməmişdir.

Cədvəl 3.5

2010 -2015 –ci illərdə ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan kiçik müəssisələrin xüsusi çəkisi (faizlə)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Əlavə dəyər	2,8	2,6	2,7	2,7	2,6	4.0 ²
qeyri-neft sektoru üzrə	5,2	5,3	5,2	4,8	4,3	5.8 ²
Ümumi mənfəət	0,2	0,3	0,4	0,6	0,7	...
qeyri-neft sektoru üzrə	3,0	3,0	3,3	3,5	3,5	...
İşçilərin orta illik sayı	6,7	6,5	6,4	7,9	7,6	6,3
qeyri-neft sektoru üzrə	6,9	6,7	6,6	8,1	7,7	6,5
Əsas kapitala investisiyalar	2,8	5,8	3,5	2,7	4,2	5,1
qeyri-neft sektoru üzrə	4,0	7,6	4,6	3,8	6,4	9,2
İllik dövriyyə	8,6	8,1	9,6	10,6	10,5	9,6
qeyri-neft sektoru üzrə	15,6	18,3	18,5	20,0	18,4	14,9

Cədvəldən göründüyü kimi, 2010 –cu ildə ölkədə iqtisadiyyatında yaranan əlavə dəyərin 2,8%-i, ümumi mənfəətin 0,2%-i, işçilərin orta illik sayı 6,7%-i, əsas kapitala investisiyaların 2,8 %-i, illik dövriyyənin 8,6 %-i, 2011-ci ildə əlavə dəyərin 2,6%-i, ümumi mənfəətin 0,3%-i, işçilərin orta illik sayı 6,5%-i, əsas kapitala investisiyaların 5,8 %-i, illik dövriyyənin 8,1 %-i , 2012 –ci ildə əlavə dəyərin 2,7%-i, ümumi mənfəətin 0,4%-i, işçilərin orta illik sayı 6,4 %-i, əsas kapitala investisiyaların 3,5 % -i, illik dövriyyənin 9,6 % -i , 2013 – cü ildə əlavə

dəyərin 2,7%-i, ümumi mənfəətin 0,6%-i, işçilərin orta illik sayı 7,9 %-i, əsas kapitalla investisiyaların 2,7% -i, illik dövriyyənin 10,6% -i, 2014-cü ildə əlavə dəyərin 2,6%-i, ümumi mənfəətin 0,7%-i, işçilərin orta illik sayı 7,6 %-i, əsas kapitalla investisiyaların 4,2% -i, illik dövriyyənin 10,5% -i, 2015 – ci ildə əlavə dəyərin 4,0%-i, işçilərin orta illik sayı 6,3 %-i, əsas kapitalla investisiyaların 5,1% -i, illik dövriyyənin 9,6% -i kiçik müəssisələrin payına düşür.

2015 – ci ildə qeyri- neft sektorunda yaranan əlavə dəyərin 5,8%-i, işçilərin orta illik sayının 6,5%-i, əsas kapitalla investisiyaların 9,2%-i, illik dövriyyənin 14,9%-i kiçik sahibkarlıq müəssisələrin payına düşür.

İndi isə daha maraqlı nəticələr əldə etmək üçün 2009 -2015 –ci illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının həcmi haqqında aşağıdakı məlumatları təhlil edək:

Cədvəl 3.6

2009 -2015 –ci illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının həcmi (milyon manatla)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə - cəmi	1170,4	1777,0	1812,6	2322,1	3139,8	2547,2	1912,8
o cümlədən:							
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	36,1	35,3	49,7	63,5	195,5	226,8	36,4
sənaye	280,7	243,3	252,3	243,7	294,3	386,3	46,2
Tikinti	309,9	802,8	543,8	936,9	1375,9	368,0	130,3
topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri	321,9	439,3	607,5	610,9	642,2	652,0	1238,9
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	32,7	39,3	41,2	86,1	115,8	125,0	44,7

yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	9,0	9,5	18,0	9,9	10,6	16,7	19,0
informasiya və rabitə	24,5	16,3	29,6	62,5	91,8	131,8	44,1
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	3,7	6,2	8,8	10,4	18,0	30,8	15,4
təhsil	3,4	2,0	2,9	3,0	4,9	7,3	69,9
əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	4,6	3,9	3,6	8,6	12,5	21,3	12,7
digər sahələr	143,9	179,1	255,2	286,6	378,3	581,2	255,2

Cədvəlin təhlili göstərir ki, 2009 -2015 –ci illərdə Azərbaycan Respublikasında bütün iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının həcmninə dinamikasında daim artım müşahidə olunmuşdur.

Ölkə üzrə bütün iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının həcmi 2009-cu ildə 1170,4 milyon manata, 2010-cu ildə 1777,0 milyon manata, 2011-ci ildə 1812,6 milyon manata, 2012-ci ildə 2322,1 milyon manata, 2013 –cü ildə 3139,8 milyon manata, 2014 –cü ildə 2547,2 milyon manata, 2015 –ci ildə 1912,8 milyon manata bərabər olmuşdur.

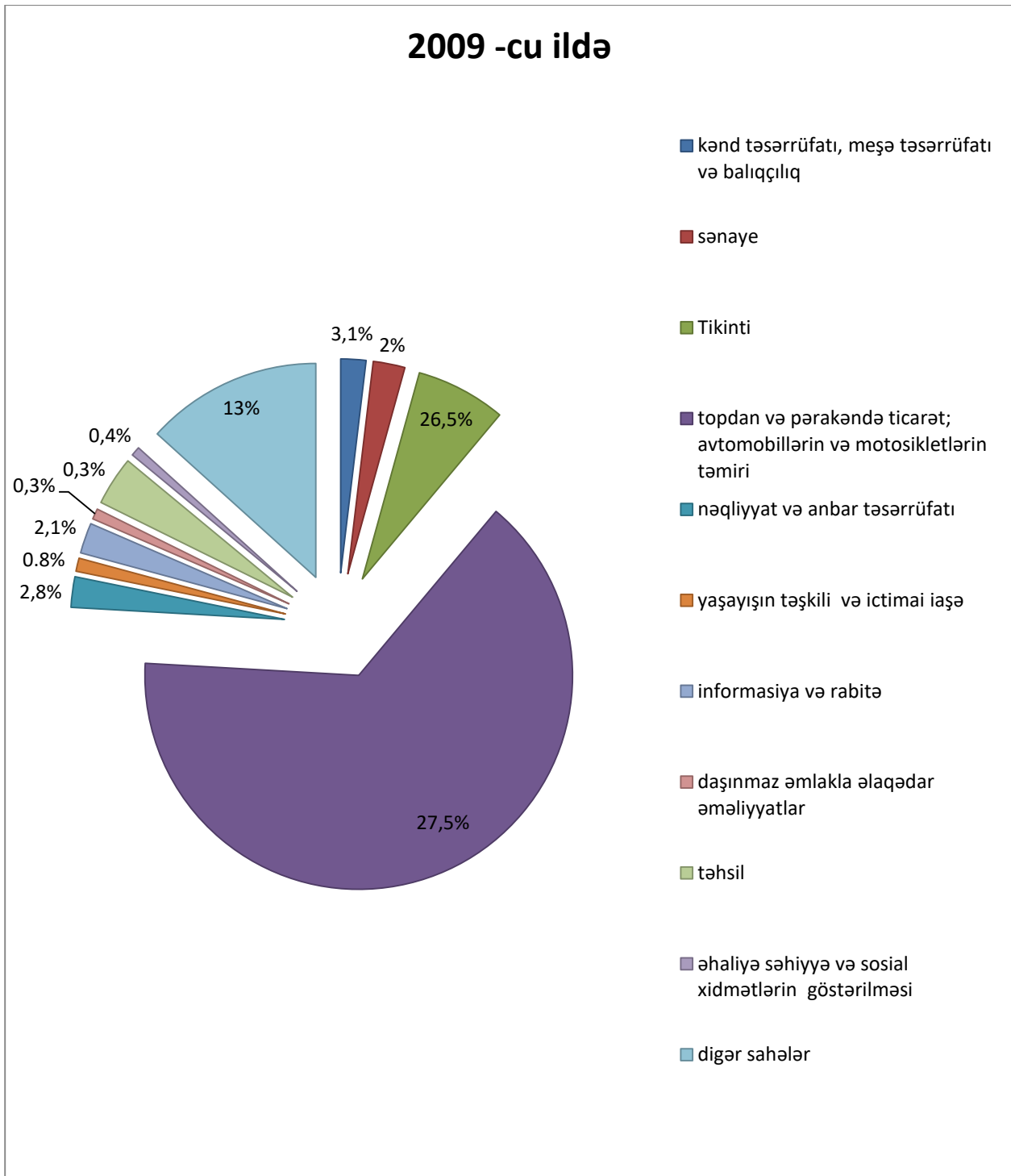
Cədvəl 3.7

2009 -2015 –ci illərdə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının xüsusi çəkisi (faizlə)

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
İqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə - cəmi	100	100	100	100	100	100	100
o cümlədən:							
kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	3,1	2,0	2,7	2,6	6,2	8,9	1,9
sənaye	24	13,7	13,9	10,1	9,4	15,2	2,4
Tikinti	26,5	45,2	30,0	39,0	43,8	14,4	6,8

topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri	27,5	24,7	33,5	25,4	20,5	25,6	64,8
nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	2,8	2,2	2,3	3,6	3,7	4,9	2,3
yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	0,8	0,5	1,0	0,8	0,3	0,7	1,0
informasiya və rabitə	2,1	0,9	1,6	2,6	2,9	5,2	2,3
daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	0,3	0,4	0,5	0,4	0,6	1,2	0,8
təhsil	0,3	0,1	0,2	0,1	0,2	0,3	3,7
əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	0,4	0,2	0,2	0,4	0,4	0,8	0,7
digər sahələr	12,3	10,1	14,1	15,0	12,0	22,8	13,3

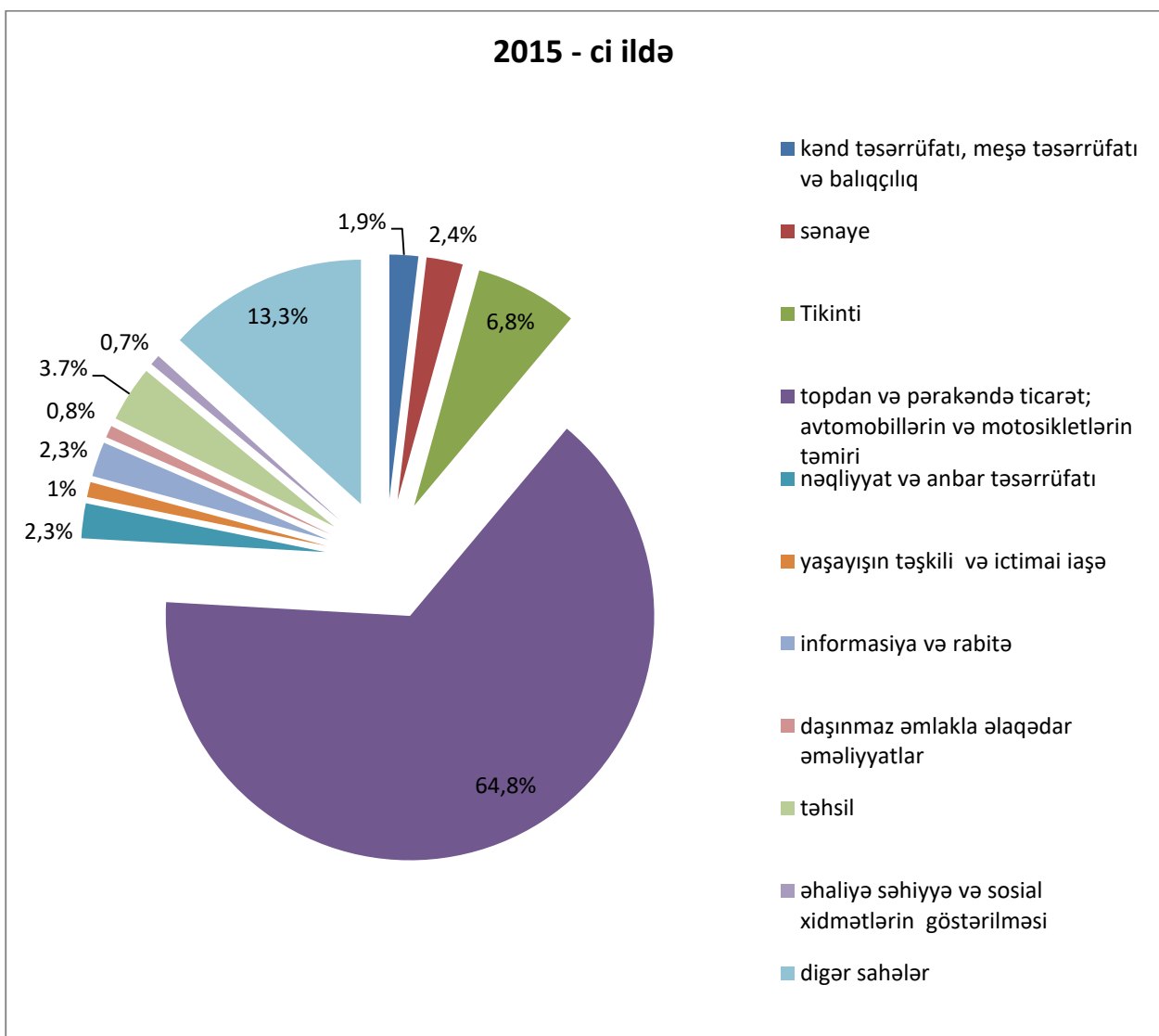
Yuxarıda cədvəllərin məlumatları bir daha təsdiq edir ki, 2009 – cu illə müqayisədə 2015 – ci ildə ölkə üzrə bütün iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrdə yaranmış məhsulun quruluşu dəyişmişdir.

Şəkil 3.2. 2009 -cu ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının quruluşu

Yuxarıdakı qrafikdən də göründüyü kimi, 2009-cu ildə ölkə üzrə bütün iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrdə yaranmış 1170,4 milyon manatlıq məhsulun 36,1 milyon manatı və ya 3,1 % -i kənd təsərrüfatı, meşə

təsərrüfatı və balıqçılıq, 280,7 milyon manatı və ya 24.0 % -i sənayenin, 309,9 milyon manatı və ya 26,5 % -i tikintinin, 321,9 milyon manatı və ya 27,5 % -i topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmirinin, 32,7 milyon manatı və ya 2,8 % -i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının, 9,0 milyon manatı və ya 0,8 % -i yaşayışın təşkili və ictimai iaşənin, 24,5 milyon manatı və ya 2,1 % -i informasiya və rabitənin 3,7 milyon manatı və ya 0,3 % -i daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatların, 3,4 milyon manatı və ya 0,3 % -i təhsilin, 4,6 milyon manatı və ya 0.4 % -i əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsinin, 143,9 milyon manatı və ya 12,3 % -i digər sahələrin payına düşür.

Şəkil 3.3. 2015 –ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının quruluşu

Bu diaqramdan görüldüyü kimi, 2015-ci ildə ölkə üzrə bütün iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrdə yaranmış 1912,8 milyon manatlıq məhsulun 36,4 milyon manatı və ya 1,9 % -i kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılığın, 46,2 milyon manatı və ya 2,4 % -i sənayenin, 130,3 milyon manatı və ya 6,8 % -i tikintinin, 1238,9 milyon manatı və ya 64,8 % -i topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmirinin, 44,7 milyon manatı və ya 2,3 % -i nəqliyyat və anbar təsərrüfatının, 19,0 milyon manatı və ya 1,0 % -i yaşayışın təşkili və ictimai iaşənin, 44,1 milyon manatı və ya 2,3 % -i informasiya və rabitənin, 15,4 milyon manatı və ya 0,8 % -i daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatların, 69,9 milyon manatı və ya 3,7 % -i təhsilin, 12,7 milyon manatı və ya 0,7 % -i əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsinin, 255,2 milyon manatı və ya 13,3 % -i digər sahələrin payına düşür.

Təhlil nəticəsində bir daha aydın olur ki, 2009 – cu və 2015 –ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində olan kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının həcmində topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri sahəsinin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etmişdir.

Beləliklə, apardığımız təhlil bir daha göstərir ki kiçik biznesin inkişafı ölkədə hələ arzu olunan səviyyədə olmasa da, ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı ölkədə həyata keçirilən tədbirlər sahibkarlığın və kiçik biznesin inkişafına şərait yaratmışdır.

3.2 Yük avtomobili nəqliyyatının seçmə müayinələr vasitəsilə statistik öyrənilməsi

Müasir şəraitdə respublika iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişafında nəqliyyat sektorunun rolu böyükdür. Ölkə Prezidenti İ.Əliyevin söylədiyi

kimi:“Neft sektorundan sonra nəqliyyat ölkə üçün ən mühüm sahədir və burada inkişaf perspektivləri çox gözəldir. Biz bütün imkanlarımızdan istifadə edərək nəqliyyat sektorunu daha sürətlə inkişaf etdirəcəyik”.

Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin verdiyi məlumata əsasən 2016- cı ölkə üzrə ÜDM – un strukturunda nəqliyyat sektorunun xüsusi çəkisi 10,2 % bərabər olmuşdur Bu o deməkdir ki, ölkə üzrə ÜDM –un formalaşmasında nəqliyyat sektoru xüsusi əhəmiyyətə malikdir.Eyni zamanda iqtisadiyyat üzrə cəmi məşğul olan 4759,9 min nəfər əhalinin 198,4 min nəfəri və ya 4,2% -i nəqliyyat və anbar təsərrüfatında çalışır.

Nəqliyyat sektorunun ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu müəyyən etmək üçün aşağıdakı 3.8 və 3.9 sayılı cədvəllərin məlumatlarına nəzər salaq:(3)

Cədvəl 3.8

**2010 – 2016 –cı illərdə Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat
üzrə əsas makro göstəricilərin dinamikası**

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Əlavə dəyər (cari qiymətlərlə),milyon manat	2 369	2 659	2 694	2 569	2 656	3 242	4 102
Ümumi mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	1 961	2 238	2 156	1 903	1 963	2 523	3 031
Xalis mənfəət (cari qiymətlərlə), milyon manat	1 576	1 813	1 724	1 466	1 386	1 860	2 140
Muzdlu işçilərin orta illik sayı, min nəfər	112,2	113,4	117,3	122,3	120,2	127,3	123,8
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	395	447	512	536	530	576	649
Əsas fondlar (ilin sonuna), milyon manat	5 700	6 581	8 156	8 958	9 124	10 301	10 597
Əsas kapitala investisiyalar, milyon manat	2 435	2 509	2 610	3 560	2 432	2 195	1 391

Cədvəldən göründüyü kimi, 2010 – 2016 –cı illərdə, Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sektorunda yaranan əlavə dəyərin həcmində artım müşahidə olunmuşdur. Nəqliyyat sektorunda 2010 –cu ildə 2369 milyon manat, 2011- ci ildə 2 659 milyon manat, 2012 –ci ildə 2 694 milyon manat, 2013-ci ildə 2 569 milyon manat, 2014 –cü ildə 2 656 milyon manat, 2015 –ci ildə 3 242 milyon manat, 2016 – cı ildə 4 102 milyon manat əlavə dəyər yaranmışdır.

Nəqliyyat sektorunda ümumi mənfəətin həcmi 2010 –cu ildə 1 961 milyon manat, 2011- ci ildə 2 238 milyon manat, 2012 –ci ildə 2 156 milyon manat, 2013-ci ildə 1 903 milyon manat, 2014 –cü ildə 1963 milyon manat, 2015 –ci ildə 2 523 milyon manat, 2016 – cı ildə 3 031 milyon manat, xalis mənfəətin həcmi isə 2010 –cu ildə 1 576 milyon manat, 2011- ci ildə 1 813 milyon manat, 2012 –ci ildə 1 724 milyon manat, 2013-ci ildə 1 466 milyon manat, 2014 –cü ildə 1 386 milyon manat, 2015 –ci ildə 1860 milyon manat, 2016 – cı ildə 2 140 milyon manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 3.9

2010 – 2016 –cı illərdə ölkə iqtisadiyyatında nəqliyyatın xüsusi çəkisi (faizlə)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Əlavə dəyər	5,6	5,1	4,9	4,4	4,5	6,0	6,8
Ümumi mənfəət	6,0	5,5	5,1	4,3	4,5	6,6	7,0
Xalis mənfəət	5,2	4,7	4,4	3,6	3,4	5,4	5,5
İşçilərin orta illik sayı	8,1	8,2	7,9	8,1	7,9	8,4	8,1
Orta aylıq nominal əmək haqqı	119,2	122,7	128,4	126,2	119,3	123,3	129,9
Əsas fondlar	8,6	8,9	9,7	9,4	8,2	8,3	8,1
Əsas kapitala investisiyalar	8,6	8,9	9,7	9,4	13,8	13,8	8,8

Cədvəldən göründüyü kimi, ölkə iqtisadiyyatında yaranan əlavə dəyərin 2010 –cu ildə 5,6% -i, 2011- ci ildə 5,1%-i, 2012 –ci ildə 4,9%-i, 2013-ci ildə 4,4% -

i, 2014 –cü ildə 4,5%- i , 2015 –ci ildə 6,0%-i, 2016 – cı ildə 6,8% -i nəqliyyat sektorunda yaranmışdır.

Ölkə iqtisadiyyatında yaranan mənfəətin 2010 –cu ildə 6,0% -i, 2011- ci ildə 5,5%-i, 2012 –ci ildə 5,1%-i, 2013-ci ildə 4,3% -i, 2014 –cü ildə 4,5%- i , 2015 –ci ildə 6,6%-i, 2016 – cı ildə 7,0% -i, xalis mənfəətin 2010 –cu ildə 5,2% -i, 2011- ci ildə 4,7 %-i, 2012 –ci ildə 4.4 %-i, 2013-ci ildə 3,6% -i, 2014 –cü ildə 3,4 %- i , 2015 –ci ildə 5,4%-i, 2016 – cı ildə 5,5 % -i, nəqliyyat sektorunun payına düşür.

Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrində çalışan işçilərin orta illik sayında nəqliyyat müəssisələrində çalışanların orta illik sayı 2010 –cu ildə 8,1% -i, 2011- ci ildə 8,2 %-i, 2012 –ci ildə 7,9 %-i, 2013-ci ildə 8,1% -i, 2014 –cü ildə 7,9 %- i , 2015 –ci ildə 8,4%-i, 2016 – cı ildə 8,1 % -i təşkil etmişdir.

2011-2016 –cı illərdə Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat müəssisələrində çalışanların orta illik sayı aşağıdakı kimi olmuşdur:

Cədvəl 3.10

2011-2016 –cı illərdə Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat müəssisələrində çalışanların orta illik sayı, nəfər

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	113 368	117 276	122 265	120 220	127 266	123798
Nəqliyyat müəssisələri - hüquqi şəxslər üzrə	65 118	69 254	74 315	72 135	76 777	71723
Dəmir yolu	11 560	11 336	11 874	11 761	11 784	7244
Metro	4 663	4 798	4 860	4 789	4 950	5025
Avtomobil	16 497	17 789	18 467	15 188	21 908	21680
Avtobus	8 458	8 264	8 278	7 608	9 568	9306
Taksi	419	855	374	435	429	359
Yük	7 620	8 670	9 815	7 145	11 911	12015
Boru kəməri	3 587	3 674	3 767	3 906	3 765	3366
qaz kəməri	2 596	2 807	2 862	2 799	2 926	2408
neft kəməri	991	867	905	1 107	839	958
Dəniz	9 452	10 460	9 667	8 291	6 846	6787

Hava	5 297	5 437	11 029	12 083	12 451	12150
Anbar təsərrüfatı və yardımçı nəqliyyat fəaliyyəti	8 313	9 993	8 847	10 093	8 749	9138
Poçt fəaliyyəti	5 749	5 767	5 804	6 024	6 324	6333
Fərdi sahibkarlar - fiziki şəxslər üzrə (muzdlu işçilər)	48 250	48 022	47 950	48 085	50 489	52075

Cədvəl 3.10 –nün təhlili göstərir ki, 2011-2016 –cı illərdə Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat müəssisələrində çalışanların orta illik sayı gah artmış, gah azalmışdır. Belə ki, 2011 – ci ildə nəqliyyat müəssisələrində çalışanların orta illik sayı 113 368 nəfərə, 2012 – ci ildə 117 276 nəfərə, 2013- cü ildə 122 265 nəfərə, 2014- cü ildə 120 220 nəfərə, 2015 – ci ildə 127 266 nəfərə , 2016 –cı ildə 123798 nəfərə bərabər olmuşdur.

2011 – ci ildə nəqliyyat sektorunda çalışan 113 368 nəfərin 65 118 nəfəri və ya 57,4%-i, 2012-ci ildə 117 276 nəfərin 69 254, nəfəri və ya 59,1%-i. 2013- cü ildə 122 265 nəfərin 74 315 nəfəri 60,8%-i, 2014- cü ildə 120 220 nəfərin 72 135 nəfəri və ya 60%-i, 2015 – ci ildə 127 266 nəfərin 76 777 nəfəri 60,3%-i , 2016 –cı ildə 123798 nəfərin 71723 nəfəri və ya 57,9%-i nəqliyyat müəssisələrində (hüquqi şəxslər), müvafiq olaraq 48 250 nəfəri və ya 42,6% -i, 48 022 nəfəri və ya 40,9%-i, 47 950 nəfəri və ya 39,2%-i , 48085 nəfəri və ya 40%-i , 50 489 nəfəri və ya 39,7%-i, 52075 nəfəri və ya 42,1 % -i isə fərdi sahibkarlar- fiziki şəxslər (muzdlu işçilər) kimi çalışmışlar.

2016-cı ildə nəqliyyat müəssisələrində (hüquqi şəxslər) çalışan 71723 nəfərin 7244 nəfəri dəmir yolunda, 5025 nəfəri metroda, 21680 nəfəri avtomobil nəqliyyatında, 9306 nəfəri avtobuslarda, 359 nəfəri taksidə, 12015 nəfəri yük nəqliyyatında , 3366 nəfəri boru kəməri nəqliyyatında, 2408 nəfəri qaz kəməri nəqliyyatında, 958 nəfəri neft kəməri nəqliyyatında, 6787 nəfəri dəniz nəqliyyatında, 12150 nəfəri hava nəqliyyatında çalışmışlar.

Cədvəldən görüldüyü kimi, nəqliyyat sektorunda son illər dinamik inkişaf edən sahə avtomobil nəqliyyatıdır. Hal – hazırda ölkəmizdə sənayenin, kənd təsərrüfatının və tikintinin inkişafı avtomobil nəqliyyatına ,o çümlədən yük avtomobillərinə olan tələbatı xeyli artmışdır. Yuxarıda qeyd edilənləri Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 2011-2016-cı illərdə ölkə üzrə nəqliyyat vasitələrinin sayı haqqında rəsmi məlumatlarına əsasən təhlil edək:

Cədvəl 3.11

2011-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat vasitələrinin sayının dinamikası (ədədlə)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi	1 037 626	1 135 936	1 232 678	1 291 008	1 322 610	1 330 551
minik avtomobilləri	871 449	958 594	1 048 806	1 100 124	1 129 596	1 136 983
şəxsi minik avtomobilləri	832 599	916 431	1 005 029	1 048 094	1 074 965	1 082 597
Avtobuslar	29 189	29 647	30 334	30 943	31 057	30 958
yük avtomobilləri	122 182	130 019	133 637	141 126	141 273	141 525
xüsusi təyinatlı avtomobillər	10 153	11 936	13 427	11 282	11 063	11 158
digərləri	4 653	5 740	6 474	7 533	9 621	9 927
Motosikllər	1 647	2 067	2 487	2 877	3 215	3 290
Qoşqu və yarımqoşqular	10 551	11 424	12 350	13 104	13 744	13 971
Hər 1000 nəfərə avtomobillər	114	124	133	137	139	138
Hər 1 km şosse yollarına düşən avtomobillər	55	60	65	68	70	70
Hər 1000 nəfərə düşən minik avtomobilləri	96	104	112	117	119	118
Hər 100 ailəyə düşən şəxsi minik	42	46	50	52	52	52

avtomobilləri						
---------------	--	--	--	--	--	--

Cədvəl 3.11 məlumatlarına əsasən 2011-2016-cı illərdə Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat vasitələrinin sayı ildən – ilə artmışdır. 2011 – ci ildə nəqliyyat vasitələrinin sayı 1 037 626 ədədə, 2012 – ci ildə 1 135 936 ədədə, 2013- cü ildə 1 232 678 ədədə, 2014- cü ildə 1 291 008 ədədə, 2015 – ci ildə 1 322 610 ədədə, 2016 –cı ildə 1 330 551 ədədə bərabər olmuşdur.

Bütün illərdə respublika üzrə cəmi nəqliyyat vasitələrinin tərkibində minik avtomobilləri, o cümlədən şəxsi minik avtomobilləri və yük avtomobillərinin sayı çoxluq təşkil edir. 2011 – ci ildə minik avtomobillərinin sayı 113 368 ədədə, 2012 – ci ildə 117 276 ədədə, 2013- cü ildə 122 265 ədədə, 2014- cü ildə 120 220 ədədə, 2015 – ci ildə 127 266 ədədə, 2016 –cı ildə 1 136 983 ədədə bərabər olmuşdur.

2016 – ci ildə ölkə üzrə 1 330 551 ədəd nəqliyyat vasitələrinin 1 136 983 ədədini və ya 85,4 %-ni minik avtomobilləri, 1 082 597 ədədini və ya 81,4 % -ni şəxsi minik avtomobilləri təşkil edir.

Hər 1000 nəfərə düşən minik avtomobillərinin sayı 2011 – ci ildə 96 ədədə, 2012 – ci ildə 104 ədədə, 2013- cü ildə 112 ədədə, 2014- cü ildə 117 ədədə, 2015 – ci ildə 119 ədədə, 2016 –cı ildə 118 ədədə bərabər olmuşdur.

Hər 100 ailəyə düşən şəxsi minik avtomobillərinin sayı 2011 – ci ildə 42 ədədə, 2012 – ci ildə 46 ədədə, 2013- cü ildə 50 ədədə, 2014- cü ildə 52 ədədə, 2015 – ci ildə 52 ədədə, 2016 –cı ildə 52 ədədə bərabər olmuşdur.

2011 – ci ildə yük avtomobillərinin sayı 122 182 ədədə, 2012 – ci ildə 130 019 ədədə, 2013- cü ildə 133 637 ədədə, 2014- cü ildə 141 126 ədədə, 2015 – ci ildə 141 273 ədədə, 2016 –cı ildə 141 525 ədədə bərabər olmuşdur. Bu o deməkdir ki, respublika üzrə cəmi nəqliyyat vasitələrinin 2011-ci ildə 11,8%-ni, 2012 – ci ildə 11,4%-ni, 2013 – cü ildə 10,8%-ni, 2014 –cü ildə 10,9% -ni, 2015 – ci ildə 10,7%-ni, 2016 –cı ildə isə 10,6 % -ni yük avtomobilləri təşkil etmişdir.

Nəqliyyat statistikasında statistik məlumatların əldə edilməsində ümumi(başdan-başa) və seçmə müşahidələrindən istifadə olunur. Beləki, nəqliyyat

sektorunda fəaliyyət göstərən hüquqi şəxslər haqqında məlumatlar ümumi müşahidə üsulu ilə, avtomobil nəqliyyatında fəaliyyət göstərən fiziki şəxslər haqqında məlumatlar isə ildə bir dəfə olmaqla seçmə statistik müşahidələr vasitəsilə əldə edilir.

Respublikada yük avtomobili nəqliyyatının vəziyyəti haqqında məlumat Azərbaycan Respublikası DSK tərəfindən “Fərdi sahibkarlar da daxil olmaqla yük avtomobili nəqliyyatı sahəsində” seçmə müayinə keçirməklə əldə edilir. Bu seçmə müayinənin başlıca prinsipi odur ki, müşahidə nəticəsində toplanmış məlumatlar real vəziyyəti daha düzgün və dəqiq xarakterizə etməlidir. Bu o deməkdir ki, təsadüfi seçməyə düşmüş yük avtomobillərinə əsasən əldə edilmiş məlumatlar ölkə və onun iqtisadi rayonları üzrə real vəziyyəti hərtərəfli və düzgün əks etdirməlidir. Yük avtomobilləri nəqliyyatının seçmə statistik müşahidəni həyata keçirərkən müşahidənin planına aşağıdakılar daxil edilir(19)

- 1) Müşahidənin məqsədinin müəyyən edilməsi;
- 2) Seçmə müşahidəsinin planının tərtib edilməsi;
- 3) Statistik müşahidənin təşkili və keçirilməsi;
- 4) Toplanmış məlumatların kompüterlərə daxil edilməsi və onun üzərində işlənməsi;
- 5) Əldə edilmiş nəticələrin iqtisadi-statistik təhlil edilməsi, nəşr edilməsi və yayılması.

Yük avtomobili nəqliyyatının seçmə statistik müşahidənin keçirərkən qarşıda duran əsas məqsəd respublika və onun regionları üzrə yük avtomobil nəqliyyatının işi haqqında yeni son məlumatların əldə etməkdən və mövcud olan informasiyaları dəqiqləşdirməkdən ibarətdir.

Seçmə planının tərtib olunması aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) Baş məcmunu müəyyən etmək;
- 2) Seçmənin həcmi müəyyən etmək;
- 3) Seçmə təbəqələrini (stratalarını) müəyyən etmək;
- 4) Seçmə vahidlərini müəyyən etmək;
- 5) Seçməni qiymətləndirmək.

Yük avtomobili nəqliyyatının seçmə müşahidəsi zamanı baş məcmunu respublikada qeydiyyatdan keçmiş bütün yük avtomobillərinin cəmi təşkil edir. Seçmə məcmunun həcmi isə Avropa Birliyi Şurasının 1998-ci il tarixli “Yük nəqliyyatında seçmə müayinələrin keçirilməsinə dair” göstərişinə və əvvəl keçirilmiş seçmə müşahidələrin nəticələrinə əsasən müəyyən edilir. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin “Yük avtomobili nəqliyyatı sahəsində seçmə statistik müayinənin keçirilməsi üzrə təşkilat planı”nda göstərilir ki, Baş Dövlət Yol Polisi İdarəsinin təqdim etdiyi “Avtomobil, motosikl qoşqu və yarımqoşquların markaları, tiplərinə görə sayı və vəziyyətinə dair” rəsmi statistika hesabatına əsasən 2017 –ci il yanvar ayının 1-i vəziyyətinə ölkədə 141,5 min ədəd yük avtomobili mövcud olmuşdur. Deməli, baş məcmudakı vahidlərin sayı 141,5 min vahid və 7 %-lik seçmə aparılırsa, bu zaman seçmə məcmunun həcmi 10.0 min vahid təşkil edər.

Seçmə məcmunun təbəqələrə (stratalara) bölünməsi həmcinslik dərəcəsinə görə yük avtomobillərinin qruplaşdırılmasından ibarətdir. Bu qruplaşdırılma seçmə müşahidəsi nəticəsində əldə olunan məlumatların baş məcmunu daha düzgün təmsil etməsi məqsədini daşıyır. Yük avtomobillərinin bir-birindən yük tutumuna görə fərqləndiyini nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsində yük avtomobilləri qruplaşdırılması beynəlxalq tövsiyələrə uyğun olaraq aşağıdakı kimi həyata keçirilmişdir:

1) yəhərli dartqılar istisna olmaqla yük avtomobilləri (yük tutumuna görə kiloqramla):

I qrup	999 kiloqramadək;
II qrup	1 000 kq - 1 499 kq
III qrup	1 500 kq - 2 999 kq
IV qrup	3 000 kq - 4 999 kq
V qrup	5 000 kq - 6 999 kq
VI qrup	7 000 kq - 9 999 kq
VII qrup	10 000 kq - 14 999 kq
VIII qrup	15000 kq-dan çox.

2) Yəhərli dartqılar(yük tutumuna görə kiloqramla) :

I qrup 10 000 kq - 14 999 kq

II qrup 15 000 kq –dan çox .

2013 – 2016 – cı illərdə Azərbaycan Respublikasında yük tutumuna görə nəqliyyat vasitələrinin sayı aşağıdakı məlumatlarla xarakterizə olunmuşdur:

Cədvəl 3.12

**2013 – 2016 – cı illərdə Azərbaycan Respublikasında yük tutumuna görə
nəqliyyat vasitələrinin sayı (ədədlə)**

	2013	2014	2015	2016
Yük tutumuna görə nəqliyyat vasitələrinin sayı				
yük avtomobili	133 637	141 126	141 273	141 525
<999 kq	8 084	8 310	8 310	8 310
1 000 kq - 1 499 kq	9 149	9 831	9 831	9 831
1 500 kq - 2 999 kq	59 185	60 314	60 461	60 713
3 000 kq - 4 999 kq	9 285	9 850	9 850	9 850
5 000 kq - 6 999 kq	5 026	5 212	5 212	5 212
7 000 kq - 9 999 kq	2 111	2 937	2 937	2 937
10 000 kq - 14 999 kq	21 986	22 860	22 860	22 860
> 15 000 kq	18 811	21 812	21 812	21 812
yəhərli dartqı	8 968	10 072	10 116	10 123
10 000 kq - 14 999 kq	157	135	128	126
> 15 000 kq	8 811	9 937	9 988	9 997

Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycan Respublikasında olan yük avtomobillərinin sayı 2013 – cı ilə nisbətən 2014 – cü ildə 5,6% ,2015 –ci ildə 5,7% ,2016 – cı ildə 5.9 % artmışdır. Yük avtomobillərinin sayı 2014 – 2016 – cı illərdə demək olar ki, dəyişməmişdir.

2016 – cı ildə Azərbaycan Respublikasında olan yük avtomobillərinin sayı 8310 ədədinin yük tutumu 999 kiloqramadək, 9831 ədədinin yük tutumu 1000 – 1499 kiloqramadək,60713 ədədinin yük tutumu 1500 – 2999 kiloqramadək, 9850

ədədinin yük tutumu 3000 – 4999 kiloqramadək, 5212 ədədinin yük tutumu 5000 – 6999 kiloqramadək, 2937 ədədinin yük tutumu 7000 – 9999 kiloqramadək, 22860 ədədinin yük tutumu 10000 – 14999 kiloqramadək, 10 123 ədədinin yük tutumu 15000 kiloqramdan çox olmuşdur. 2016 –cı ildə Azərbaycan Respublikasında olan 10123 yəhərli dartaqların 123 ədədinin yük tutumu 10000 – 14999 kiloqramadək, 9997 ədədinin yük tutumu 15000 kiloqramdan çox olmuşdur.

Yük avtomobillərinin seçmə statistik müşahidəsi zamanı müşahidənin vahidi yük avtomobilləridir. Bu zaman regionlar və yük tutumuna görə nəqliyyat vasitələrinin registri yük avtomobillərinin baş məcmusunu təşkil edir. Yük avtomobillərinin qruplaşdırılması 2 mərhələdə həyata keçirilir:

1)Yük avtomobilləri respublika təbəçiliyində olan şəhər və rayonlar üzrə qruplaşdırılması;

2)Yük avtomobilləri şəhər və rayon daxilində yuxarıdakı yük tutumuna görə qruplaşdırılması. Belə qruplaşdırma SPSS proqram paketi vasitəsilə icra edilir və hər bir qrup üçün seçmə vahidlərin sayı eyni ehtimalla düşmə prinsipi ilə müəyyən edilir. Hər qrupa üçün vahidlərin sayı müəyyən edildikdən sonra sadə təsadüfi seçmə metodundan istifadə etməklə müşahidə vahidləri seçilir. Sadə təsadüfi seçmə metodu SPSS proqram paketi vasitəsilə ölkənin hər bir regionu üzrə ayrı – ayrılıqda aparılır. Müşahidə vahidləri müəyyən edildikdən sonra yük avtomobillərinin yük tutumu üzrə statistik xarakteristikası verilir, həmçinin variasiya əmsalı hesablanır.

Müşahidənin keyfiyyətini xarakterizə etmək üçün seçmə müşahidəsi nəticəsində toplanılan məlumatlar əsasında orta kəmiyyət və orta kvadratik kənarlaşma, statistik xəta və s. qiymətləndirmə göstəriciləri hesablanır. Seçmənin qiymətləndirilməsi üçün aşağıdakı düsturlardan istifadə olunur:

1)Orta kəmiyyəti hesablamaq üçün harmonik orta kəmiyyətin aşağıdakı sadə düsturundan istifadə edilir:

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$$

2)Orta kvadrarik kənarlaşmanı hesablamak üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir:

$$\sigma = \sqrt{\frac{1}{n-1} \sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2}$$

3) Statistix xətanı hesablamak üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir(mütləq ifadədə):

$$S_e = \sqrt{S^2 \cdot \frac{(N-n)}{n \cdot N}}$$

4)Statistix xətanı 95%-lik dəqiqlik ehtimalı ilə hesablamak üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilir(nisbi ifadədə):

$$S_{e\%} = \sqrt{S^2 \cdot \frac{(N-n)}{n \cdot N}} \cdot \frac{1.96}{\bar{x}} \cdot 100$$

Burada:

x_i - nəqliyyat vasitələrinin dəyişən əlamətini;

N -baş məcmunu;

n -seçmə məcmunu;

1.96 - dəqiqlik intervalını göstərir.

Seçmə müşahidəsinin təşkili və keçirilməsi statistik vahidlərin (respondentlətin) müşahidənin müddətinin, seçmə statistika müşahidəsinin həyata keçirilməsinə dair qrafikin, müşahidənin keçirilməsi üsulunun müəyyən edilməsindən, sorgunu aparmaq üçün yeni işçilərin qəbulu və bu işçilərin təlimatlandırılmasından və müşahidəyə nəzarətdən ibarətdir.

Yük avtomobillərinin seçmə statistik müşahidəsi zamanı statistik vahidlər (respondentlər) yük avtomobillərinin sürücüləridir.

Yük avtomobillərinin seçmə statistik müşahidəsinin aparılma müddəti seçmə müşahidəsinin həyata keçirilməsi qrafikinə uyğun olaraq müəyyən edilir.

Yük avtomobillərinin seçmə statistik müşahidəsi könüllülük prinsipi əsasında şifahi müsahibə üsulu ilə (üzbə-üz) həyata keçirilir. Bununla yanaşı, respondentlərin vaxtı az olduqda, müşahidə formasını özü doldurmaq istədikdə və s. hallarda seçmə statistik müşahidəsi başqa müşahidə üsulu ilə aparıla bilər. Bu zaman müsahibə telefon vasitəsilə aparıla bilər və yaxud müşahidənin formasını respondentin özü doldura bilər. (19)

Yük avtomobillərinin seçmə statistik müşahidəsinə həyata keçirmək üçün əlavə 114 sorğu aparın şəxs işə qəbul edilir və bu işçilər regional seminar-müşavirələr vasitəsilə təlimatlandırılır.

Yük avtomobil nəqliyyatının seçmə statistik müşahidəsinin həyata keçirilməsinə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin "Sənaye, nəqliyyat və rabitə statistikasını" şöbəsi nəzarət edir. Müşahidənin keyfiyyətli və uğurlu aparılması məqsədilə şöbənin işçiləri regionlara təhkim olunur. Bu işçilər müşahidə dövründə sorğu aparın şəxslərlə və yerli statistika orqanları ilə mütəmadi olaraq əlaqə saxlayırlar.

Müşahidənin aparılması üçün "Sənaye, nəqliyyat və rabitə statistikasını" şöbəsi tərəfindən "Yük avtomobillərinin fəaliyyəti haqqında" 1-nəqliyyat (yük) nömrəli sorğu anketi hazırlanır. Sorğu anketi müşahidə zamanı əldə edilən göstəriciləri əks etdirmək üçün blank formasıdır. Müşahidə formasında nəqliyyat vasitəsi və onun istismarçısı, nəqliyyat vasitəsinin yürüşü və yanacaqın sərfi, yük avtomobilinin iqtisadi fəaliyyəti ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapır.

Seçmə statistik müşahidə zamanı toplanmış məlumatların tam və doğruluğu, müşahidə formalarının sayının düzgünlüyü məlumatların kömpüterlərə daxil edilməsi prosesində ortaya çıxır. Bu prosesi asanlaşdırmaq üçün bütün müşahidə formaları kodlaşdırılır. Əgər hər hansı bir rayonda seçmə məcmu 134 yük

avtomobilindən ibarətdirsə və bu rayonun kodunun ilk üç işarəsi 235-dirsə (inzibati ərazi bölgüsü təsnifatına müvafiq olaraq), bu zaman müşahidə formaları ardıcıl olaraq 235-1, 235 -2 və s. kimi nömrələnir.

Seçmə müşahidəsi nəticəsində toplanmış məlumatlar işlənildikdən və cədvəllər tərtib edildikdən yekun məlumatlar sonra əvvəlcə statistik, sonra isə iqtisadi təhlil edilməlidir. İqtisadi – statistik təhlil, keçirilmiş statistik müşahidənin keyfiyyətini və yük avtomobillərinin vəziyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

NƏTİCƏ

Müəssisə həm istehsal, həm də maliyyə məsələlərində müstəqil qərarları qəbul etmək hüquqi olan, öz işlərini sərbəst surətdə planlaşdıran və fəaliyyət göstərən iqtisadi vahiddir. Müxtəlif təyinatlı nemətlər məhz müəssisələrdə yaradılır, iqtisadi münasibətlər burada formalaşır.

İqtisadi ədəbiyyatlarda müəssisənin mahiyyətini müəyyən edən müxtəlif nəzəri-metodoloji yanaşmalar mövcuddur

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində fərd, ailə, təsərrüfat, müəssisə və firmalar üzrə statistik tədqiqatlar müəssisələr statistikasına kimi xarakterizə edilir. Müəssisələr statistikasına sahibkarlıq fəaliyyətini ətraflı və düzgün öyrənmək üçün əsas məlumat mənbəyidir. Müəssisələr statistikasına iqtisadi statistikanın mühüm tərkib hissələrindən biridir. İqtisadi statistika iqtisadiyyatda baş verən kütləvi hadisə və proseslərin kəmiyyət - keyfiyyət qanunauyğunluqlarını tədqiq edir.

Müəssisələr statistikasının əsas vəzifələri müəssisələrdə baş verən iqtisadi hadisə və proseslərin əsas nəticələri haqqında məlumat toplamaq və təhlil etməkdən, müəssisələrdə istehsal olunan mal və xidmətlərin həcmi və quruluşu haqqında məlumat toplamaq və təhlil etməkdən, respublikanın iqtisadi ehtiyatlarını, onların quruluşunu və dinamikasını statistik tədqiq və təhlil etməkdən, iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində olan müəssisələrin fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumat toplamaqdan, iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrində olan müəssisələrdə mühüm məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi haqqında məlumatlar əldə etməkdən, müəssisələrin xarakteristikalarını və demoqrafiyasını təhlil etməkdən, ölkənin idarəedici orqanlarına iqtisadi siyasətin formalaşdırılması və müxtəlif dövlət proqramlarının işlənilib hazırlanması ilə əlaqədar qərarların qəbulu üçün mühüm informasiyalar təqdim etməkdən, sosial - iqtisadi inkişafın son nəticələri və inkişaf istiqamətləri haqqında ictimaiyyətə məlumat verməkdən ibarətdir.

Azərbaycanın rəsmi statistikasında müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumatın ümumi (başdan-başa) və ya qeyri – ümumi (seçmə) statistika müşahidəsi ilə əldə edilməsi Nazirlər Kabinetinin 20 aprel 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq

etdiyi “İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə kiçik sahibkarlıq subyektlərinin müəyyənləşdirilməsi meyarlarının hədləri” adlı qərara əsasən müəyyən edilir. Bu qərara əsasən iri müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumat ümumi(başdan-başa), kiçik müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumat isə seçmə statistika müşahidəsi üsulu ilə əldə edilir. Orta müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumatların toplanması ayrı-ayrı ölkələrdə müxtəlif formadadır. Belə ki, bəzi ölkələrdə orta müəssisələri iri müəssisələr cərgəsinə qatılır və onun fəaliyyəti haqqında məlumat ümumi(başdan-başa) , digər ölkələrdə isə bu müəssisələrin fəaliyyəti haqqında məlumat kiçik müəssisələr kimi, seçmə üsulu ilə əldə edilir.

Müəssisələr statistikasının məlumat mənbələrinə statistik hesabat formaları, müəssisələrin statistik registri, inzibati mənbələr, iqtisadi siyahıyaalmalar, seçmə statistik müşahidələr (kiçik müəssisə və fərdi sahibkarların müayinələri, sorğuları, monitirinqləri və s.) və birdəfəlik statistik müşahidələr (kiçik müəssisə və fərdi sahibkarların birdəfəlik uçotu, müayinələri, sorğuları, monitirinqlər və s.) daxil edilir.

Müəssisələr statistikasının tədqiq etdiyi hadisə və proseslər çoxsaylı olduğundan onların mahiyyətini bir göstərici ilə xarakterizə etmək mümkün deyil. Ona görə də müəssisələrdə baş verən sosial – iqtisadi hadisələrin kəmiyyət və keyfiyyət tərəfini əlaqəli surətdə əks etdirmək üçün müəssisələr statistikasına geniş göstəricilər sistemindən istifadə edilir. Müəssisələr statistikasının göstəricilər sistemi 400-dən artıq göstəricini özündə birləşdirir.

Müəssisələr statistikasında müəssisələrin ölçüsündən asılı olaraq ümumi (başdan-başa) və qeyri – ümumi (başdan – başa olmayan) statistika müşahidəsinin ən geniş yayılmış növü seçmə müşahidəsindən istifadə olunur.

Seçmə müşahidəsindən kiçik müəssisələrin fəaliyyətinin öyrənilməsində daha geniş istifadə olunur. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası DSK –də müəyyən təcrübə toplanmışdır. Belə ki, ölkədə kiçik müəssisələrin fəaliyyəti ilə əlaqədar həm dəyər (istehsalın həcmi, satılmış məhsulların dəyəri, investisiya qoyuluşu və s.), həm də onların işgüzar fəallığını ifadə edən göstəricilər (müəssisənin cari vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, məhsullara olan tələbat, yaxın perspektiv üçün proqnoz və i. a.)

üzərində müşahidə aparılır. Müşahidə hər rübdə bir dəfə həyata keçirilir .Müşahidə obyektinə qanunvericilik qaydasında müəyyən edilmiş kiçik sahibkarlıq subyektləri,yaxud da kiçik müəssisələr daxil edilir.

Respublika üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrin sayı 2010 -cu illə müqayisədə 2011-ci ildə mütləq ifadədə 1667 vahid azalsa da, 2012 – 2015-ci illərdə bu göstəricinin səviyyəsi davamlı olaraq artmışdır. Təhlil göstərir ki, tədqiq edilən illərdə ölkə üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrin çoxu Bakı şəhərində fəaliyyət göstərmişdir.

01.01.2018-ci il vəziyyətinə ölkə üzrə kiçik müəssisə və təşkilatların sayı 96684 vahidə bərabər olmuşdur . Ölkə üzrə olan bütün müəssisə və təşkilatların ümumi sayında kiçik müəssisələrin xüsusi çəkisi 81,5% təşkil etmişdir. Ölkə üzrə olan kiçik müəssisə və təşkilatların ümumi sayında kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq müəssisələrinin xüsusi çəkisi 9,8%, sənaye müəssisələrinin xüsusi çəkisi 17%, o cümlədən mədənçıxarma sənayesi müəssisələrinin xüsusi çəkisi 0,8%,emal sənayesi müəssisələrinin xüsusi çəkisi 6%, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı müəssisələrinin xüsusi çəkisi 0,1%, su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi və emalı müəssisələrinin xüsusi çəkisi 0,3%, tikinti müəssisələrinin xüsusi çəkisi 11,4%, ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri müəssisələrinin xüsusi çəkisi 30,9%, nəqliyyat və anbar təsərrüfatı müəssisələrinin xüsusi çəkisi 2%, turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,8%, informasiya və rabitə müəssisələrinin xüsusi çəkisi 2,7%, maliyyə və sığorta fəaliyyəti göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,4% , daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatları həyata keçirən müəssisələrin xüsusi çəkisi 1,3% , peşə, elmi və texniki fəaliyyəti göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 7,2 % , inzibati və yardımçı xidmətlərin göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 4,7% ,təhsil müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,6%,əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,2% , istirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 1,2%,digər sahələrdə xidmətlər göstərən müəssisələrinin xüsusi çəkisi 15,6% təşkil etmişdir. Deməli, kiçik müəssisə

və təşkilatların ümumi sayında ən yüksək xüsusi çəkiyə ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri müəssisələri malikdir.

2008 – 2015 –ci ildə Azərbaycan Respublikasının regionları üzrə kiçik müəssisələrin pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi ildən – ilə artmışdır. Beləki, ölkə üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi 2008 – ci illə müqayisədə 2009 – cu ildə 23,3%,2009 – cu illə müqayisədə 2010-cu ildə 27,5%,2010 – cu illə müqayisədə 2011-ci ildə 28,7%,2011– ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 2%,2012 – ci illə müqayisədə 2013-cü ildə 3,1%,2013 – cü illə müqayisədə 2014-cü ildə 6,4%,2014 – cü illə müqayisədə 2015-ci ildə 26,5% artmışdır.

Təhlil göstərir ki, 2015 – ci ildə ölkə üzrə cəmi 1048,2 milyon manat pərakəndə ticarət dövriyyəsinin 648,1 milyon manatı və ya 61,8-i Bakı şəhərinin, 28,3 milyon manatı və ya 2,7%-i Abşeron iqtisadi rayonunun, 116,7 milyon manatı və ya 11,1% -i Gəncə-Qazax iqtisadi rayonunun, 28,1 milyon manatı və ya 2,7%-i Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonunun, 32,8 milyon manatı və ya 3,1%-i Lənkəran iqtisadi rayonunun, 14,1 milyon manatı və ya 1,3% -i Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonunun, 92,1 milyon manatı və ya 8,8% -i Aran iqtisadi rayonunun, 6,2 milyon manatı və ya 0,6%-i Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonunun, 24,2 milyon manatı və ya 2,3 %-i, Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonunun, 57,6 milyon manatı və ya 5,5%-i isə Naxçıvan iqtisadi rayonunun payına düşür.

Ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan kiçik müəssisələrdə yaradılmış əlavə dəyərin həcmi 2010-cu ildə 1 120,0 milyon manata , 2011-ci ildə 1 227,0 milyon manata, 2012-ci ildə 1 346,5 milyon manata , 2013-cü ildə 1 466,2 milyon manata, 2014-cü ildə 1 437,0 milyon manata,2015 – ci ildə isə ilkin məlumatlara əsasən 1987.8 milyon manata bərabər olmuşdur. 2010- cu illə müqayisədə 2011 –ci ildə 9.5 % ,2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə 11.2 % , 2012 – ci illə müqayisədə 2013 – ci ildə 8,9 % artmış, 2013 – cü illə müqayisədə 2014 – cü ildə 2 % azalmış, 2014 –cü illə müqayisədə 2015 –ci ildə 38,3 % artmışdır.

2010 – 2014 – cü illərdə kiçik müəssisələrin ümumi mənfəətinin həcmi 2010- cu illə müqayisədə 2011 –ci ildə 8.9 % ,2011-ci illə müqayisədə 2012-ci ildə

44,0 %, 2012 – ci illə müqayisədə 2013 –ci ildə 34.7 % artmış, 2013 – cü illə müqayisədə 2014 – cü ildə 6,0 % artmışdır.2010 –cu ildə ölkədə iqtisadiyyatında yaranan əlavə dəyərin 2,8%-i, ümumi mənfəətin 0,2%-i, işçilərin orta illik sayı 6,7%-i, əsas kapitalla investisiyaların 2,8 %-i, illik dövriyyənin 8,6 %-i, 2011-ci ildə əlavə dəyərin 2,6%-i, ümumi mənfəətin 0,3%-i, işçilərin orta illik sayı 6,5%-i, əsas kapitalla investisiyaların 5,8 %-i, illik dövriyyənin 8,1 %-i , 2012 –ci ildə əlavə dəyərin 2,7%-i, ümumi mənfəətin 0,4%-i, işçilərin orta illik sayı 6,4 %-i, əsas kapitalla investisiyaların 3,5 % -i, illik dövriyyənin 9,6 % -i , 2013 – cü ildə əlavə dəyərin 2,7%-i, ümumi mənfəətin 0,6%-i, işçilərin orta illik sayı 7,9 %-i, əsas kapitalla investisiyaların 2,7% -i, illik dövriyyənin 10,6% -i, 2014-cü ildə əlavə dəyərin 2,6%-i, ümumi mənfəətin 0,7%-i, işçilərin orta illik sayı 7,6 %-i, əsas kapitalla investisiyaların 4,2% -i, illik dövriyyənin 10,5% -i, 2015 – ci ildə əlavə dəyərin 4,0%-i, işçilərin orta illik sayı 6,3 %-i, əsas kapitalla investisiyaların 5,1% -i, illik dövriyyənin 9,6% -i kiçik müəssisələrin payına düşür.

2015 – ci ildə qeyri- neft sektorunda yaranan əlavə dəyərin 5,8%-i, işçilərin orta illik sayının 6,5%-i, əsas kapitalla investisiyaların 9,2%-i, illik dövriyyənin 14,9%-i kiçik sahibkarlıq müəssisələrin payına düşür.

Ölkə üzrə bütün iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə mövcud olan kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının həcmi 2009-cu ildə 1170,4 milyon manata, 2010-cu ildə 1777,0 milyon manata, 2011-ci ildə 1812,6 milyon manata, 2012-ci ildə 2322,1 milyon manata, 2013 –cü ildə 3139,8 milyon manata, 2014 –cü ildə 2547,2 milyon manata, 2015 –ci ildə 1912,8 milyon manata bərabər olmuşdur.

Təhlil nəticəsində bir daha aydın olur ki, 2009 – cu və 2015 –ci illərdə ölkə iqtisadiyyatın bütün sahələrində olan kiçik müəssisələrdə məhsul buraxılışının həcmində topdan və pərakəndə ticarət; avtomobillərin və motosikletlərin təmiri sahəsinin xüsusi çəkisi üstünlük təşkil etmişdir.

Müasir şəraitdə respublika iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişafında nəqliyyat sektorunun rolu böyükdür. Hal – hazırda ölkəmizdə sənayenin, kənd təsərrüfatının və tikintinin inkişafı avtomobil nəqliyyatına ,o çümlədən yük

avtomobillərinə olan tələbatı xeyli artmışdır. Respublikada yük avtomobili nəqliyyatının vəziyyəti haqqında məlumat Azərbaycan Respublikası DSK tərəfindən “Fərdi sahibkarlar da daxil olmaqla yük avtomobili nəqliyyatı sahəsində” seçmə müayinə keçirməklə əldə edilir.

Ölkə iqtisadiyyatında yaranan əlavə dəyərin 2010 –cu ildə 5,6% -i, 2011- ci ildə 5,1%-i, 2012 –ci ildə 4,9%-i, 2013-ci ildə 4,4% -i, 2014 –cü ildə 4,5%- i , 2015 –ci ildə 6,0%-i, 2016 – cı ildə 6,8% -i nəqliyyat sektorunda yaranmışdır. Ölkə iqtisadiyyatında yaranan mənfəətin 2010 –cu ildə 6,0% -i, 2011- ci ildə 5,5%-i, 2012 –ci ildə 5,1%-i, 2013-ci ildə 4,3% -i, 2014 –cü ildə 4,5%- i , 2015 –ci ildə 6,6%-i, 2016 – cı ildə 7,0% -i, xaliş mənfəətin 2010 –cu ildə 5,2% -i, 2011- ci ildə 4,7 %-i, 2012 –ci ildə 4.4 %-i, 2013-ci ildə 3,6% -i, 2014 –cü ildə 3,4 %- i , 2015 –ci ildə 5,4%-i, 2016 – cı ildə 5,5 % -i, nəqliyyat sektorunun payına düşür.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin 08 dekabr 2014-cü il tarixli, 38/01 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Seçmə müşahidənin təşkilinə” dair metodoloji tövsiyələr
2. Azərbaycan Respublikasında müəssisələr statistikasına konsepsiya. ADSK. Bakı, 2006
3. Azərbaycanda nəqliyyat 2017, ADSK. Bakı, 2017
4. kiçik və orta sahibkarlıq 2017, ADSK. Bakı, 2017
5. A. İmran “Menecment” Dərslik, Bakı, 2007
6. Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, I hissə, ADSK Bakı 2008
7. Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, II hissə, ADSK Bakı 2008
8. Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, III hissə, ADSK Bakı 2008
9. Statistika üzrə əsas metodoloji göstərişlər, IV hissə, ADSK Bakı 2011
10. Statistika nəzəriyyəsi, Dərs vəsaiti. (O. Q. Məmmədlinin ümumi redaktorluğu ilə) Gəncə 2010
11. Sosial-iqtisadi Statistika. Dərs vəsaiti. (O. Q. Məmmədlinin ümumi redaktorluğu ilə) Gəncə 2011
12. S. M. Yaqubov, A. C. Məmmədov. Sosial-iqtisadi statistika. Dərslik, Bakı, 2011
13. A. C. Məmmədov. Müəssisələr statistikasına Dərslik, Bakı, 2011 7.
14. S. M. Yaqubov, Ə. İ. Əliyev. Statistika. Dərslik, Bakı, 2015
15. S. M. Hacıyev. Statistikanın ümumi nəzəriyyəsi. Dərslik. Bakı, 2005
16. S. M. Yaqubov, Ə. İ. Əliyev. Sosial-iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. Bakı, 2006.
17. T. Hüseynov Firmanın iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı, 2009
18. Məmmədov. R. Ş. “ Sənaye statistikasına ” I hissə . Bakı, 1997
19. Yüklü avtomobili nəqliyyatı sahəsində seçmə statistik müayinənin keçirilməsi üzrə üzrə təşkilat planı , ADSK, Bakı, 2008
20. Ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən fərdi sahibkarların seçmə müayinəsinin keçirilməsi və onların fəaliyyətlərinin nəticələrinin hesablanması , ADSK , Bakı , 2008
21. Т.В.Чернова Экономическая статистика Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТРТУ, 1999

22. П. Липе. Экономическая статистика, Стат. Очерки, Т.1. – ФСУ Германии, 1995
23. Адамов В.Е., Ильенкова С.Д. и др. Экономика и статистика фирм: Учебник М. Финансы и статистика, 1996
24. Ильенкова С.Д., Сиротина Т.П. Экономика и статистика предприятия. Учебное пособие М. ММИЭИФП, 2004
25. Н. Забродская Экономика и статистика предприятия. Учебное пособие М., 2007
26. Васильева Э. К. Статистика : учебник для вузов / Э. К. Васильева, В. С. Лялин. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, 2013.
27. Ефимова М. Р. Социальная статистика : учеб. пособие для вузов / М. Р. Ефимова, С. Г. Бычкова ; под ред. М. Р. Ефимовой. – М. : Финансы и статистика, 2012.
28. Курс социально-экономической статистики : учебник для вузов / под редакцией М. Г. Назарова. – М. : Финстатинформ, 2012.
29. Социально-экономическая статистика : учеб. пособие / под ред. В. Н. Салина, Е. П. Шпаковский. – М. 2013.
30. Трояновский В. М. Статистика в менеджменте : учеб. пособие. / В. М. Трояновский. – М. : изд-во РДЛ, 2012.
31. www.stat.gov.az
32. <http://www.economy.gov.az>

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, 3-х глав, заключения и списка использованной литературы. Общий объем работы составляет 85 страниц. В литературном списке есть 32 литературных произведения.

Первая глава диссертации называется «Теоретические и методологические основы статистического наблюдения на предприятиях». В этой главе были исследованы теоретические и методологические основы статистического наблюдения на предприятиях, уточнены понятия «предприятие» и «статистика предприятий», анализируются различные экономические идеи, были определены место статистики предприятий в официальной статистике системы республики и экономической статистики, задачи статистики предприятий и источники информации.

Вторая глава диссертации называется «Правилами отбора выборочных статистических наблюдений в статистике предприятий». В этой главе была определена роль выборочных статистических наблюдений в статистическом исследовании предприятий, были проанализированы новые правила организации выборочных наблюдений по статистике предприятий и дана информация о методах и типах выборочного наблюдения.

Третья глава диссертации называется «Статистическое исследование деятельности малых предприятий и индивидуальных предпринимателей посредством выборочного анализа». В этой главе было изучено статистическое исследование деятельности малых предприятий на основе информации, полученной в результате выборочных наблюдений в Азербайджанской Республике, изучена текущая состояния индивидуальных предпринимателей, работающих в сфере торговли и грузовых перевозок статистически с выборочным анализом.

В конце диссертации дается результат исследования и список использованной литературы.

S U M M A R Y

Dissertation work consists of introduction, 3 chapters, conclusion and list of used literature. The total volume of the work consists of 85 pages. There are 32 literary titles in the literature list.

The **first chapter** of the dissertation is called “Theoretical and methodological bases of making a statistical observation in enterprises”. In this chapter, the theoretical and methodological basis of making a statistical observation in enterprises were investigated, the concept of “enterprise” and “the statistics of enterprises” has been clarified analyzing various economic ideas, the place of statistics of enterprises in the official statistical system of the republic and in economic statistics, the tasks of the statistics of enterprises and information sources have been identified.

The **second chapter** of the dissertation is called “Rules for making selective statistical observations in the statistics of enterprises”. In this chapter, the role of selective statistical observations in the statistical study of enterprises were identified, new rules for the organization of selective observations on the statistics of enterprises were analyzed and information on the methods and types of selective observation were given.

The **third chapter** of the dissertation is called “Statistical study of activity of small enterprises and individual entrepreneurs through selective analysis”. In this chapter, a statistical study of the activities of small enterprises was studied on the basis of information obtained through selective observations in the Republic of Azerbaijan, the current situation of the individual entrepreneurs operating in the field of the trade and truck transportation has been studied statistically with selective analysis.

At the end of the dissertation, the result from the research and the list of used literature are given.